2002
ژىل
مارت
№3
(4150)

يېڭى ھايات

Йەڭى ھەيات

جۇمھۇرىيەتلىك ئىجتىمائىي ـ سىياسىي گېزىت. 1970 ـ ژىلى 1 ـ يانۋاردىن باشلاپ چىقۋاتىدۇ

بادىار بايرىمىڭلار تۇتاشقۇ بولسۇن، ئەزىز تېرىناشلار!

نەۋرۇزدا ياڭرىغان ناغرا ساداسى

قازاقستان ژۇرنالىستلىرىنىڭ 1 ـ كونگرېسسى

ئوتكەن ھەپتىدە ئاستانادا قازاقستان ژۇرنالىستلىرىنىڭ 1 ـ كونگرېسسى بولۇپ ئوتتى، ئۇنىڭ ئىشىغا دولەت رەھبىرى نۇرسۇلتان نازاربايېۋ ئىشتىراك قىلدى.

پېرىزىدېنت ئۆز سۆزىدە ئاممىۋىي ئاخبارات ۋاستىلىرىنى جۇمھۇرىيەت ھاياتى تۇغرىلىق ئىجابىي ئە خباراتنى كوپىرەك بېرىشكە چاقىردى.

ئۇنىڭ پىكرىچە، «دولەت تەغدىرى ئۆچۈن جان كويدۇرىۋاتقان ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەرلەرنى رەداكسىيەلەردىكى خادىملار ئەخبارات مەيدانچىلىرىدا يوقتىدۇ». پېرىزىدېنت ئۆزىنىڭ بۇ كىنايىسىنى دولەت ۋە شۇنداقلا رېگىونال ئاممىۋىي ئەخبارات ۋاستىلىرىغا قاراتتى.

پېرىزىدېنت قازاقستاندا «قۇدرەتلىك ئەخبارات شىركىتىنى» قۇرۇش توغرىلىق تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇ مەملىكەتكىلا ئەمەس، بەلكى شۇنداقلا جۇمھۇرىيەتنىڭ سىرتىغىمۇ ھەر خىل ئەخباراتلارنى تاراتقان بولار ئىدى.

«ئاممىۋىي ئەخبارات ۋاستىلىرىنىڭ قانداق تەرەققىي ئېتىشىغا دېموكراتىيەمۇ بېۋاستە باغلىق بولىدۇ» ـ دەپ بىلدۈردى، ن. ئە. نازاربايېۋ. ـ بىزنىڭ بارلىق ئاممىۋىي ئەخبارات ۋاستىلىرىمىز ناھايىتى ئاكتىۋ، بارلىق ئىشلارنىڭ ئاڭلىق ئىشتىراكچىلىرى. دولەت سىياسىتىنى ژۇرگۈزگۈچىلەر بولۇشى لازىم».

ئەپسۇسكى، ھازىرقى ۋاقىتتا ئاممىۋىي ئەخبارات ۋاستىلىرى «دولەت ئەمەلدارلىرى، سىياسەتچىلەر، مالىيە ـ ئىشلەپ چىقىرىش توپلىرى ئوتتۇرىسىدا بىر ـ بىرىدىن ئوچ ئېلىش ئۈچۈن ئەخبارات قۇرالى سۈپىتىدە پايدىلىنىلماقتا».

ھەققانىي ئەخبارات ئەركىن جەمىيەتتە زورۇردۇر، ـ دەپ تەكىتلىدى دولەت باشلىغى. «ئۇ پۇخرالارغا ۋەقەلەر ھاياتىنىڭ قەيەردە ئېكەنلىگىنى، ئەندى سەپسالىنىڭ قەيەردە ئېكەنلىگىنى، ئەندى شەخسىي مەنپەئەتلەردە ھېلى ـ نەيرەڭنىڭ قەيەردە ئېكەنلىگىنى، خەلققە خىزمەت قىلىشنىڭ قەيەردە ئېكەنلىگىنى، شۇنداقلا ھاكىمىيەت ئۈچۈن پاسكىنا كۈرەشنىڭ قەيەردە ئېكەنلىگىنى چۈشىنىۋېلىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ، ـ دەپ چۈشەندۈردى ئۇ. ـ خەلققە بۇ مەسىلىلەرنى ھەققانىي چۈشىنىۋېلىشىغا يارىدەم بېرىڭلار». ـ دەپ تەكىتلىدى ن. ئە. نازاربايېۋ ژۇرنالىستلار كونگرېسىغا كەلگەن ئاممىۋىي ئەخبارات ۋاستىلىرىنىڭ ۋەكىللىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ.

قازاقستان ژۇرنالىستلىرىنىڭ بولۇپ ئوتكەن 1 ـ كونگرېسىنىڭ يەكەنلىرى كونگرېسىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىلىرىنى ۋە ئۇنىڭ تەشكىلىي تارماقلىرىنى بەلگۈلەيدىغان قارار لايىھىسىنى ئاساس قىلىپ، قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت بولدى.

قازاقستان ژۇرنالىستلىرى كونگرېسىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىلىرى بىلەن جەمىيەت، مەتبۇئات ۋە ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدا ئىجابىي مۇزاكىرە ـ مۇنازىرىلەرگە يارىدەم قىلىش، دولەت تارماقلىرى بىلەن مەتبۇئات ئوتتۇرىسىدا، ژۇرنالىستلار بىلەن ئاممىۋىي ـ ئەخبارات ۋاستىلىرىنىڭ ئېگىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئوز ئارا بىر ـ بىرىنى چۈشىنىش تەھلىللىرىنى ژۇرگۈزۈشتىن، ژۇرنالىستلارنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەش فوندىنى قۇرۇش، مەتبۇئاتنى تېخىمۇ تەرەققىي ئەتكۈزۈش مۇئامىلىرى بويىچە قانۇن چىقىرىش جەريانىغا ئىشتىراك قىلىش،ژۇرنالىستنىڭ ئەخلاق كودېكسىنىڭ قائىدىلىرىنى تۈزۈپچىقىشتىن ئىبارەت دەپ بەلگۈلەندى.

بۇ ئىشنى تەمىنلەش ئۈچۈن كونگرېسس 19 ئادەمدىن ئىبارەت تەشەببۇسكار توپنى سايلىدى. ئالغا قويۇلغان مەخسەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كونگرېسس ئوزىنىڭ مەتبۇئات ئورگىنىنى ۋە ئىنتېرنېتتا ئوز سايتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈشنى نىيەت قىلىۋاتىدۇ.

مەرھەمەت خالىس ئىختىسادىي يارىدەم قولىنى سۇنغۇچىلارغا بىزنىڭ ھېساپ چوتىمىز:

р/с 406467897 ТОО "Висал"
РНН600400099802 МФО
190501719, код 719 АГФ ОАО
Банк "Центр Кредит"

مۇھىم ئېقىم مەسىلىلىرى

ب م ت غا ئەزا بولغانلىغىغا 10 ژىل تولۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن

بىيىل 15 ـ مارتتا قازاقستاننىڭ بىرلەشكەن مىللەتلەر تەشكىلاتىغا ئەزا بولغانلىغىغا 10 ژىل تولىدى. بۇ مەرىكە مۇناسىۋىتى بىلەن ئاستانادا كوپلىگەن دىپلوماتلار ۋە ھوكۇمەت ئەزالىرى ۋە جامائەتچىلىك ۋەكىللىرىنىڭ ئىشتىراكى بىلەن مەخسۇس قوبۇل مەراسىمى ئۇيۇشتۇرۇلدى.

ئىران پېرىزىدېنتى قازاقستاننى زىيارەت قىلدۇ

قازاقستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ دولەت كاتىۋى ۋە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى قاسىمژومارت توقايېۋ ئىرانىنىڭ قازاقستان جۇمھۇرىيىتىدىكى ئەلچىسى مۇرتازا سافقارى بىلەن ئىران پېرىزىدېنتى موھەممەد خاتامىنىڭ قازاقستانغا قىلىدىغان رەسمىي سەپىرىنىڭ بەزى مەسىلىلىرىنى مۇھاكىمە قىلدى، بۇ سەپەر بىيىل ئاپرېلنىڭ ئاخىرىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. قازاقستان جۇمھۇرىيىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگىنىڭ ئەخباراتى بويىچە، پات ئارىدا سودا ـ ئىختىسادىي، ئىلمىي ـ تېخنىكىلىق ۋە مەدەنىي ھەمكارلىق بويىچە قازاقستان ـ ئىران ھوكۇمەتلەر ئارا كومىسسىيەسىنىڭ نۇۋەتتىكى مەجلىسى بولىدۇ.

شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى ئورنىغا ئاسىيە ناتو ئەھدىنامىسى قۇرۇلامدۇ

شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى(ش ھ ت) رېگىونىدا ۋە پۈتكۈل دۇنيادا تېچلىقنى، تۇراقلىقلىقنى ۋە ئىختىسادىي ھەمكارلىقنى تەمىنلەشتە مۇھىم رول ئويناماقتا. بۇ توغرىلىق بېجىندا بولغان مەتبۇئات كونفېرېنسىيەسىدە خ خ ج تاشقى ئىشلار مىنىستىرى تاڭ جىيەسىيۇن بىلدۈردى، دەپ خەۋەر قىلدۇ روسسىيە «يېڭىلىقلار» ئاگېنتلىغى. خىتاي مىنىستىرىنىڭ تەكىتلىشىگە قارىغاندا، ش ھ ت تېررورىزمغا قارشى ۋەزىپىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان بىرىنچى خەلق ئارا تەشكىلات بولغان. ش ھ ت نىڭ بارلىق ئالتە ئەزاسى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا روسسىيە بىلەن خىتاي بار، تېررورلۇق پائالىيەتكە قارشى خەلق ئارا مەقىياستا كۈرىشىشنىڭ ئاكتىۋ ئىشتىراكچىلىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ، دېدى مىنىستر.

ش ھ ت 2001 ـ ژىلى يازدا قۇرۇلغاندىن بۇيان مۇنداق مەۋقەگە قەتئىي ئەمەل قىلىۋاتىدۇ. خىتاي مىنىستىرى شۇنداقلا ژۇرنالىستلارغا بىيىل ئىيۇنغا بەلگۈلەنگەن ش ھ ت غا ئەزا ئەللەر ۋەغىنىغا خ خ ج رەئىسى جىياڭ زېمىننىڭ ئىشتىراك قىلىدىغانلىغىنى خەۋەر قىلدى. ش ھ ت مىللىي ئۇيغۇنلاشتۇرغۇچىلىرى كېڭىشىنىڭ نۇۋەتتىكى مەجلىسىنىڭ موسكۋادا 5 ـ 6 ـ مارتتا بولۇپ ئوتكەنلىگىنى ئەسلىتىپ ئوتىمىز.

* * *

ش ھ ت نى تەسىس قىلغۇچىلارنىڭ ئوز ئۇيۇشمىسىنى چوڭ خەلق ئارا تەشكىلات سۈپىتىدە كورسىتىش خاھىشى چۈشىنىشلىكتۇر. لېكىن ئوتكەن ژىلى 11 ـ سېنتەبردە ئامېرىكىدا يۈز بەرگەن ۋاقىەلەردىن كېيىن شاڭخەي ئالتىلىگىنىڭ ئابرويى چۈشۈپ كەتتى. ئامېرىكا بولۇپمۇ ئاسىيە رېگىونىدىكى پۈتكۈل تەشەببۇسنى ئوز قولىغا ئالدى. ئەندى ئاق ش قا خىتاي بىلەن روسسىيە مۇھىم رول ئوينايدىغان مۇنداق رېگىونال تەشكىلاتنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك. ئەتىمالىم، ياپونىيەنىڭ ئاخىرقى تەشەببۇسى بۇنىڭ بىلەن باغلىق بولسا كېرەك، ئۇ ئاسىيە ـ تىنچ ئوكيان رېگىونىدا ناتو ئۇلگىسى بويىچە خەلق ئارا ئىتتىپاق قۇرۇش تەكلىۋىنى بەردى. ئۇ شەرقىي ياكى ئاسىيە ناتوسى دەپ ئاتالسا كېرەك. توكىونىڭ پىكرىچە، يېڭى تەشكىلات ئۇمۇمىي دۇنياۋىي تېندېنسىيە ئېقىمىدا ـ كوللېكتىۋلىق بېخەتەرلىك سىستېمىلىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈشتە ھەمكارلىشىدۇ. خىتاينىڭ، شىمالىي ۋە جەنۇبىي كورېيەلەرنىڭ، روسسىيە ۋە ئا ق ش نىڭ ئىشتىراكى بىلەن پۈتكۈل ئاسىيەدە بېخەتەرلىكنى تەمىنلەش بويىچە تارماقنى قۇرۇش كوزدە تۇتۇلماقتا. مەخسەتكە قارىغاندا، ئۇ ھازىر مەۋجۇت ش ھ ت غا ئوخشاش نەرسە كورۈنىدۇ. ئەتىمالىم، بۇ ئىدىيە ياپونىيە رەھبەرلىگىدە كۈن چىقىش ئېلىگە ئا ق ش پېرىزىدېنتى جورج بۇش رەسمىي سەپەر بىلەن كەلگەندىن كېيىن پەيدا بولغان بولسا كېرەك.

توكىو ئا ق ش قۇراللىق كۈچلىرىنىڭ يارىدىمسىز ئوز تەۋەسىدە چوڭ مىقياستىكى تېررورلۇق ھەرىكەتلەرگە تاقابىل تۇرالمايدىغانلىغىنى چۈشىنىدۇ،لېكىن ئاق ش ئارقىسىدىن مېڭىشنىمۇ خالىمايدۇ. مانا شۇ چاغدا ياپونىيە مىللىي مۇداپىئە باشقارمىسىنىڭ ئوينىغا ئاسىيە ناتوسى ئىدىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلگەن، دەپ تەكىتلەيدۇ تەھلىلچىلەر.

خىتاي ئىرتىش ۋە ئىلى دەريالىرىدىن 1 ـ 2 كۈبوكىلومېتر سۇ ئالىدىغان بولدۇ

خ خ ج نىڭ ئەڭ قۇرغاقچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرىگە تەۋەققىياتى ۋە ئاھالىسىنىڭ ئوسۇشى مۇناسىۋېتى بىلەن ئىلى ۋە ئىرتىش سۈيىنى بارغانسىرى كوپىرەك ئېلىشقا مۇھتاج، دېدى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى ھوكۇمىتىنىڭ رەئىسى ئابلەت ئابدۇرېشىت،بېجىندا بولۇپ ئوتكەن مەتبۇئات كونفېرېنسىيەسىدە، قازاقستان ئەخبارات ئاگېنتلىغى مۇخبىرىنىڭ سوئالىغا جاۋاپ بېرىپ.

ئۇ ش ئۇ ئار نىڭ بارلىق سۇ رېسۇرسلىرىنىڭ 20 پائىزىدىن ئوشۇغى توغرا كېلىدىغان بۇ ئىككى دەريادىن ئېگىلىك ئېھتىياجلىرى ئۈچۈن ژىلىغا 1 ـ 2 كۈبوكىلومېترغىچە سۇ ئېلىش پلانلىنىۋاتقانلىغىنى خەۋەر قىلدى. ئۇنىڭ پىكرىچە، بۇ ئىرتىش ۋە قازاقستاننىڭ تۇۋەنكى ئېقىمىدىكى قازاقستاندىكى ۋەزىيەتكە ئانچە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ،چۈنكى بۇ دەريالارنىڭ ئومۇمىي ژىللىق سۇ ئېقىمى 27,6 كۈبوكىلومېترنى تەشكىل قىلىدۇ.

ش ئۇ ئار ھوكۇمىتىنىڭ باشلىغى ئىلى ۋە ئىرتىشنىڭ سۇ رېسۇرسلىرىدىن پايدىلىنىش تېگىشلىك خەلق ئارا قائىدىلەرگە ۋە ئۇلارنى قوللىنىش ئەمەلىياتىغا مۇۋاپىق ئېلىپ بېرىلىدىغانلىغىغا ۋە بۇ دەريالار ئەتراپىدىكى قازاقستان رايونلىرىنىڭ ئېكولوگىيەلىك ۋەزىيىتىگە سەلبىي تەسىر يەتكۈزمەيدىغانلىغىغا ئىشەندۈردى. كوپلىگەن قازاقستانلىقلارنىڭ ش ئۇ ئاردا ئىرتىش ـ قاراماي ئوستىگىنىڭ قۇرۇلۇش لايىھىسى مۇناسىۋىتى بىلەن جىددىي تەشۋىشلىنىۋاتقانلىغىنى ھېساپقا ئالغان ھالدا ئوتكەن ژىلى ئىيۇندا ش ئۇ ئار ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى بىر توپ قازاقستانلىق ئېكسپېرتلارغا سېلىنىۋاتقان مەزكۇر سۇ ئىنشائاتىنى زىيارەت قىلىشقا رۇخسەت قىلدى، بۇ، ئا. ئابدۇرېشىتنىڭ تەكىتلىشىچە، «ئۇلارنىڭ كوپلىگەن تەشۋىشلىرىنى يوقاتتى». ئۇ ئوستەك پايدىلىنىشقا بېرىلگەندىن كېيىن ئىرتىشتىن ئېلىنىدىغان سۇ ژىلىغا 600 مىللون كۈبومېتردىن ئاشمايدىغان بولىدۇ.

ئوتكەن ژىلى سېنتەبردە قازاقستان بىلەن خىتاي چېگرىدىن ئوتىدىغان دەريالاردىن بىرلىشىپ پايدىلىنىش ۋە قوغداش ساھاسىدا ھەمكارلىشىش توغرىلىق ھوكۇمەتلەر ئارا كېلىشىم ئىمزالىنغان ئىدى.

خەلىق سويگەن چاقچاقچى

كۆلكە جاھاننىڭ ئۇلۇغلىرى ھەم بويۇن ئەككەن كۆچتۇر.
ئېمىل زولىيا،
فرانسۇز يازغۇچىسى.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىختىن تارتىپ سەنئەتتە ژۇقۇرى ماھارەتكە ئېگە، ئوز ئالدىغا تۇرمۇش كەچۈرۈشتە خۇش چاقچاق، ئويۇن كۆلكىنى ئوزلىرىگە كۈندىلىك ئادەت قىلىپ، ياشاپ كەلگەن خەلق. ئەينە شۇنداق خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ھاياتىغا ماسلىشىپ مەشرەپ، توي ـ توكۇن، بەزمە، سورون ۋە سەيللىرىدە خەلق ئىچىدىن كويلەپ ناخشىچى، قىزىقچى، ماھىر لەتىپچى، سوزمەن، قوشاقچى، چاقچاقچى ۋە مەددالار يېتىشىپ چىققان. شۇنداق ئادەملەر ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تارىخىنىڭ فولكلورىدا چوڭ ئورۇن ئېگىلەيدۇ. بۇ ماۋزۇنى ئۇيغۇر فولكلور تەتقىقاتچىلىرى ئوز ئەسەرلىرىدە تەتقىق قىلىپ، دۇنياغا تونۇشتۇرۇپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە. مانا شۇ سوزمەن داڭلىق چاقچاقچى ۋە لەتىپچىلەر ئىچىدە تونۇلغانلىرى قەشقەر تەۋەسىدە ئوتكەن سەلەي چاققان، مولا مەتيا خەلىپتىم، تۇرپاندا مولا زەيدىن، غۇلجا شەھىرىدە ئىسرخان خوجا، ياقوبېك پوچى ۋە غولجىدىكى ھېسام قۇربان، شۇنىڭدەك ئالمۇتىدا سەنجەر باراتوۋ ۋە سابىر غاپپاروۋ ۋە باشقىلارنى كورسىتىشكە بولىدۇ. يەنە شۇنىڭدەك خەلق قىزىقچىسى، گەپدان چاقچاقچىلارنى ھەر بىر شەھەرنىڭ، يېزا ـ قىشلاقلاردىن تەپىش مۇمكىن.

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىن يەنە شۇنداق ئورغۇنلىغان سوز دانالىرى چىقىپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ دانىشمەنلىگىنى، ساتىرىدا ئوز ماھارەتلىرىنى كورسىتىپ دۇنياغا تونۇلغانلىغى مەلۇم.

يېقىنقى زامان ئۇيغۇرلار تۇرمۇش ھاياتىغا ئەزەر تاشلىغىنىمىزدىمۇ ئەۋلادلارنىڭ ئوچ مەس ئىزىنى بېسىپ، ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى، ئورپى ـ ئادەتلىرىنى، تۇرمۇشنىڭ كۈندىلىك تىرىكچىلىگىنى توي ـ توكۇن، مەشرەپ، باراۋەت ۋە سەيلىلەر بىلەن پاراۋەن ئوتكۈزۈۋاتقانلىغىنىڭ گۈۋاچىسى بولۇمىز.

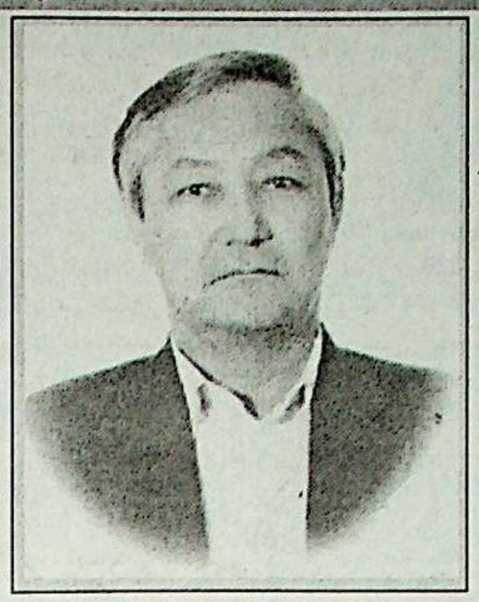

ھازىرقى ۋاقىتتا ئەينە شۇنداق مەشرەپ، توي ـ توكۇن، ئولتۇرۇشلارنى قىزىق، خوشاللىق بىلەن ئوتكۈزۈۋاتقاندا ساز، نەغمە ـ ناۋادىن باشقا بىزنىڭ چاقچاقچىلىرىمىز ئالاھىدە ئورۇن ئېگەللەيدۇ. ئۇلار جامائەتچىلىگىمىزنىڭ خۇش كەيپياتىنى تېخىمۇ پەلەككە كوتىرىپ، ئومۇرنى خوشاللىق دۇنياسىغا غەرىق قىلماقتا. شۇنداق تونۇلغان چاقچاقچىلىرىمىزنىڭ بىرى سابىر غاپپاروۋتۇر.

سابىر جالالدىن ئوغلى غاپپاروۋ 1940 ـ ۋىلى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. شۇ يەردە باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە بىلىم ئېلىپ، ئوتتۇرا مەلۇماتلىق بولغان. 1959 ـ ۋىلى كېڭەش ئېلىگە چىقىپ، ئالمۇتا شەھىرىدە ئورۇنلۇشۇپ قالغان. بۇ يەردە شوفىيورلۇق كۇرسىنى تاماملاپ، 1960 ـ ۋىلىدىن 1997 ـ ۋىلغىچە ھەر خىل مەھكىمىلەردە شوفىيور بولۇپ ئىشلىگەن. ئەمگەك ۋېتېرانى. سابىرنىڭ 3 پەرزەنتى، 5 نەۋرىسى بار. ئۇ ئائىلىسىدە ئوز ئەمگىگى بىلەن پاراۋان ياشاپ دەم ئېلىشقا چىققان.

سابىر كىچىگىدىن تارتىپ مەھەللە جامائەت ئىشلىرى ۋە مەشرەپلەرگە قاتنىشىپ چوڭ بولغان. ئۇ جامائەت ئارىسىدا توي ـ توكۇن، ئولۇم ـ ژېتىم، نەزىر ـ چىراقلارغا قاتناشىپ، ئوز خەلقنى رازى قىلىپ، ئىشەنچىنى ئاقلىغان بولسا، مەشرەپ توي ـ توكۇنلەردە ئۇلارغا ئوز چاقچاقلىرى بىلەن كۇل دۇرۇپ ھادىغىنى چىقاردى. ئۇ ئاتاقلىق ئەلنەغمە غوپۇر (دىڭخۇلۇ) قادىر ھاجىيېۋ، چال غۇچى تۇرسۇن تېيىپلارنىڭ ھوزۇرىدا بولۇپ ئىلى چاقچاقلىرىنىڭ غەزىنىسىدە خېمىرتۇرۇشى ژۇغرۇلغان. سابىر مۇنداق دەيدۇ: «چاقچاق ـ بۇ ئىجادىنىڭ مېۋىسى، ئۇ خەلق قەلبىگە تۇگىمەس ئاراملىق بېغىشلايدۇ. خەلقنى كولدۇرۇشنىڭ ئوزى بېقىياس ئەمەگەك...» سابىر راست ئېيتىدۇ، خەلق يارىتىقان بىزنىڭ شۇ بايلىغىمىز سابىردەك تالانت ئېگىلىرىدىن تۇغۇلىدۇ. سابىرنىڭ چاقچىغىغا ھەممە كۇلىدۇ. ئۇ ئوزى سويگەن ئەلنىڭ ئاغىنىلىرى بىلەن ھازىرقى ئوينىۋاتقان مەشرەپىگە 40 ۋىل بولدى. ئۇ ئوز مەشرەپدىكى ئوتتۇز ئوغۇلغا كوكۇلدىكىدەك خىزمەتتە بولۇپ، ئۇلارنى رازى قىلسا، ئۇنىڭ مەخسەت، مۇددىاسى ۋە چاقچىغى ئۇنى ھۇزۇرلاندۇرالايدۇ. ئوزى كىچىك پېسىل، كەمتەرلىك بىلەن ئوسكەن سابىر ھەمىشەم خەلق بىلەن بىللە ياشاشنى ئويلايدۇ. ئۇ ئولتۇرۇش، مەراسىم ۋە بەزى مەرىكىلەردە رىياسەتچى (تامادا) بولۇپ، ئاددى خىزمەتىلەن جامائەتنى رازى قىلماقتا. مۇنداق قىلمىش ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ. مۇنداق قىسقا چاقچاقنى ئاڭلىغىنىم بار:

سابىر زارە ۋوستوك مەھەللىسىگە بۇرۇلۇشىغا بىر مويسىپەت ئادەم يولۇقۇپ قىلىپ سوراپتۇ:

ـ ئۇكام، مەن موشۇ مەلىدىن ھەر قېتىم ئوتكىنىمدە، موشۇ مەھەللە كوزۇمگە پاقىراپ كورۇنىدۇ، نېمىشكە ئانداق؟

ـ ماڭىمۇ شۇنداق، بەلكىم ئاپتاپتا شۇنداق كورۇنسە كېرەك. بۇنى مەشىدە تۇرىدىغان ئاۋاكرى قەلەينىڭ بالىلىرىدىن سوراڭ ـ دەپتۇ سابىر.

سابىرنىڭ چاقچىغىغا ھەممە تەڭ كۇلەلەيدۇ. كولمىگەنلەر ئەسلى تەبىئىتىدە كۇلكە، تەبىئى ھىسىياتى يوقلار. ئۇ خەلقنى سويۇپ كۇلۇپ ئوتىۋاتقان تالانت ئېگىسى.

بىز سابىر غاپپاروۋنىڭ تۇغۇلغان كۈنى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنىڭ قىزىق چاقچاقلىرىنىڭ يەنىمۇ ئولغۇيۇشىغا، بۇندىن كېيىنكى ھاياتىنىڭ چاقچاق ۋە خوشاللىق بىلەن ئوتۇشىگە تىلەكداشلىق بىلدۇرىمىز.

تۇرسۇن قاھھارى.
ئالمۇتا شەھىرى.

قەلبىمىزدە ساقلىنىدۇ

20 ـ ئەسرنىڭ 50 ـ ۋىللىرىنى كوز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدىغان بولساق، قازاقستان جۇمھۇرىيىتىدە ئىستىقامەت قىلىۋاتقان قېرىنداش قازاق، رۇس ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن بىر قاتاردا ئۇيغۇر خەلقىمۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ مەدەنىي ـ ماۋارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، ئېگىلىك ۋە باشقىمۇ ساھالىرىنىڭ تەرەققىي ئېتىشىدە مۇناسىپ ھەسسە قوشقان ئېدى. جۇملىدىن، بۇ دەۋىردە ئىلىم ـ پەن بىلەن بىرگە جۇمھۇرىيەت خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي ـ سىياسىي ھاياتىدا چوڭ ئوزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش دەرىجىسى ئاڭ ـ سەۋىيەسى خېلىلا ئوسكەن ئېدى.

بولۇپمۇ، جۇمھۇرىيەتنىڭ شۇ دەۋىردىكى ئىجتىمائىي ـ سىياسىي ھاياتىنىڭ تەرەققىي ئېتىشىگە چوڭ ھەسسە قوشقان، خەلقىمىز ئىچىدىن يېتىلىپ چىققان تالانتلىق زىيالىلىرىمىز كوز ئالدىمىزغا كېلىدۇ. ئەينى شۇلارنىڭ بىرى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھورمەتلىك پەرزەندى، مەرھۇم ئابدۇللام ئاكا ھېزباقىيېۋتۇر.

ئا. ھېزباقىيېۋ ئەسلى ئالمۇتا ۋىلايىتىگە قاراشلىق تالغىر شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئالدى بىلەن ئوزى تۇغۇلۇپ ئوسكەن شەھەردىكى مەكتەپتە ساۋادىنى چىقاردى. ئوزىنىڭ پۈتكۈل ئاڭلىق ھاياتىنى خەلق خىزمىتىگە بېغىشلىغان ئابدۇللام ئالدى بىلەن كومسومول تەشكىلاتلىرىدا خىزمەت قىلدى. 1939 ـ ۋىلى پارتىيە سېپىگە ئەزا بولغان ئا. ھېزباقىيېۋ بىلىمنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش نىيىتىدە ئالىي ئوقۇش ئورنىغا چۈشۈپ ئوقۇدى. 1950 ـ ۋىلى ئوقۇشنى مۇۋاپىقىيەتلىك پۈتتۈرۈپ، چىققان ئا. ھېزباقىيېۋ قازاقستان كومسومول مەركىزىي كومىتېتىدا، ئاندىن كېيىن قازاقستان كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىغا يوتكىلىپ، ئىنىستىتۇتورلۇق ۋەزىپىسىنى ئاتقاردى. مەزكۇر جاۋاپكەرلىك خىزمەتتە ئۇ ئوزىنىڭ ئىشقا بولغان جاۋاپكەرلىگىنى، تالانتىنى كورسەتتى، شۇنداقلا جامائەتچىلىك ئىشلارغا يېقىندىن ئارلىشىپ كەلگەن زات ئېدى.

ئابدۇللام ئاكا ھېزباقىيېۋنى ھوكۇمەت قايسى خىزمەتكە ئەۋەتمىسۇن، ئۇ تاپشۇرۇلغان جاۋاپكەرلىك ئىشقا ئوزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى بىلەن قارىدى ۋە رەھبەرلىك قىلدى. مەسىلەن: ئۇ ئۇيغۇر ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ ئىككىنچى كاتىۋى، چەلەك ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ بىرىنچى كاتىۋى لاۋازىمىدا ئىشلىگەن ۋىللىرى مەزكۇر ناھىيەلەرنىڭ يېزا ئېگىلىگى ساھاسىنىڭ تەرەققىي ئېتىشىگە، يېزا ئاھالىسىنىڭ تۇرمۇش دەرىجىسىنىڭ پاراۋەن بولۇشىغا ئالاھىدە كوكۈل بولگەن ئېدى.

ئابدۇللام ئاكا كېيىن قازاقستان ئىچكى ئىشلار مىنىسترلىگىدە پولكوۋنىك ئۇنۋانى بىلەن مىنىسترنىڭ ئورۇنباسارلاۋازىمىدا ۋە موشۇ ساھادا باشقىمۇ رەھبەرلىك لاۋازىمىلاردا ئىشلىدى. مەزكۇر جاۋاپكەرلىك ئىشتا ئۇ ئوزىنىڭ ھەقىقىي رەھبەرلىك قابىلىيىتىنى كورسىتىش بىلەن بىرگە مىللىي كادرلارنى تەييارلاشتا ئالاھىدە كۈچ چىقىرىپ، ئۇلارغا غەمخورلۇق قىلدى. مەسىلەن ياركەنتلىك پولكوۋنىك تۇرسۇن ھاسانوۋ، رۇستەم دۇگاشۇلار ئىچكى ئىشلار مىنىسترلىگىدە خىزمەت قىلغان بولسا، بۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇن مىللىي كادرلار چېلەك، چونجا، ياركەنت، ئىشكىتە ۋە باشقىمۇ جايلاردا كولخوز رەئىسى، ناھىيەلىك كومىتېتلاردا ژۇقۇرى لاۋازىملىق ئىشلاردا پائالىيەت ئېلىپ باردى.

ئوزىنىڭ بارلىق ھاياتىنى خەلق خىزمىتىگە بېغىشلىغان ئابدۇللام ئاكا ھېزباقىيېۋنىڭ ئالتە پەرزەنتىمۇ ئاتا ئىزى بىلەن مېڭىپ، ھازىر جۇمھۇرىيەتنىڭ ھەر خىل ساھالىرىدا خىزمەت قىلماقتىدۇ. مەسىلەن، چوڭ ئوغلى دامىر ھېزباقىيېۋ ئاباي نامىدىكى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدا مۇئەللىم، كىچىك ئوغلى مۇختەرجان پولكوۋنىك ئۇنۋانى بىلەن ئالمۇتا شەھەرلىك كۇزەت پولىتسىيەسىنىڭ باشلىغى.

خەلقىمىزنىڭ سويۈملۈك پەرزەندى، ئادەدى ئىنسان، ئوزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى، كەمتەرلىگى، خەلقىگە بولغان ساداقەتلىگى بىلەن تونۇلغان ئابدۇللام ئاكا ھېزباقىيېۋنىڭ روھى خەلقىمىز قەلبىدە مەڭگۈ ساقلىنىدۇ.

نىزامىدىن كەبىروۋ.

ئازاتلىق ئۈچۈن سوققان ژۇرەك

20 ـ ئەسىردە ئۇيغۇرلار دىيارىدا خەلقىمىزنىڭ ئازاتلىغى ۋە مۇستەقىللىغى ئۈچۈن ئىككى چوڭ ئىنقىلاپ پارتلىدى. 1933 ـ ۋىلقى غوجىنىياز ھاجى باشچىلىغىدىكى قۇمۇلدا پارتلىغان ئىنقىلاپ ئۇيغۇرستاننىڭ كوپ قىسمىدن گومىنداڭ باسقۇنچىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، دۈشمەنگە يەر ئېگىلىرىنىڭ كىم ئېكەنلىگىنى تونۇتۇپ، تارىختىن ئالاھىدە ئورۇن ئالدى. ئەندى 1944 ـ ۋىلى ئىلى تەۋەسىدە پارتلىغان مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلاپ بولسا مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن نىشانلاندى. ئۇيغۇرستاننىڭ ئۈچ ۋىلايىتىدە پارتلىغان بۇ مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلابىتا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمانلىق كۈرەش سەھىپىلىرىنى ئۇرلاندۇرىدىغان دولەت ئەرباپلىرى، ئەجايىپ سىياسىونلار، ھەربىي قولباشچىلار، ئەجايىپ قەھرىمانلار يېتىشىپ چىقتى. خەلقىمىز ئۇلار بىلەن ھەقلىق رەۋىشتە پەخىرلىنىدۇ. خەلقىمىز قەدىر تۇتىدىغان ئەينە شۇنداق ئوغلانلىرىمىزنىڭ بىرى شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيەسىنىڭ پولكوۋنىكى سوپاخۇن سۈۋۈرۈپ ئاكىنىڭ 2001 ـ ۋىلى 17 ـ دېكابىر كۈنى ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئۇزاقتا سوزۇلغان ئېغىر ئاغرىقتىن كېيىن دۇنيادىن ئوتكەنلىگى توغرىلىق قايغۇلۇق خەۋەر كەلدى.

سوپاخۇن سۈۋۈرۈپ 1915 ـ ۋىلى ئۈرۈمچىدە دىيارى قۇمۇل شەھىرى يېنىدىكى ناستانە يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ھە دېگەندە ناستانىدىكى دىنىي مەكتەپتە، ئاندىن قۇمۇل شەھىرىدىكى تۈنجى پەننىي مەكتەپتە تەھسىل كورگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ 1936 ـ ۋىلدىن 1939 ـ ۋىلغىچە خۇاڭپۇ ھەربىي مەكتىۋىنىڭ ئوقۇرمەنچىدىكى شوبىسىدە بىلىم ئالغان. ئىدىرەكلىك سوپاخۇن بۇ ھەربىي مەكتەپنى ئەلا باھالار بىلەن پۈتىرىپ قەشقەردىكى 31 ـ ئاتلىق پولكىدا ۋزۋود كوماندىرى، شتاب ئوفىتسېرى، روتا كوماندىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئوتىگەن. 1944 ـ ۋىلى ئوسمان باشچىلىغىدىكى بۇلاڭچىلار مورى، گۇچۇڭ ئەتراپىدىكى ئاھالىنىڭ مال ـ مۈلكىنى بۇلاپ، ئۇلارغا ئازاپ سالغاندا سوپاخۇن باشچىلىغىدىكى 9 ـ ئېسكادرون جەڭچىلىرى بۇ باندىتلارنى قوغلاپ چىقىرىپ خەلقنىڭ مال ـ مۈلكىنى قايتۇرۇپ بەرگەن. ئەينە مۇشۇ جەريانداە ياش ئوفىتسېر كەڭ خەلق ئامىسىنىڭ ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ھىمايىسىگە سازاۋەر بولغاچقا «ئەسكەر ۋە خەلقنى ھوكۇمەتكە قارشى قۇتراتتى» دېگەن توھمەت بىلەن گومىنداڭ 46 ـ دىۋىزىيەسىنىڭ تۇرمىسىگە ناھەق قامالغان. كېيىن خەلق ئامىسى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ قاتتىق تەلىۋى ۋە بېسىمى ئاستىدا گومىنداڭ ئۇنى تۇرمىدىن ئازات قىلىشقا مەجبۇر بولغان.

ئۇيغۇرستاننىڭ ئۈچ ۋىلايىتىدە مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلاپ پارتلىغاندا 31 ـ پولكنىڭ 8 ـ 9 ـ ئېسكادرۇنلىرى (بۇ مەزگىلدە مەزكۇر ئېسكادرونلار مايتاغقا ئورۇنلاشقان) دىكى جەڭچىلەر ھەقىقىي ۋەتەنپەرۋەر، خەلق ئازاتلىغى ئۈچۈن ھاياتىنى ئاتىغان جەسۇر كوماندىر سوپاخۇننىڭ جىددىي سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە تەشۋىقات ئىشلىرىنى ژۇرگۈزۈشى نەتىجىسىدە 1945 ـ ۋىلى 27 ـ ئاپرېل كۈنى قوزغىلاڭ كوتىرىپ، شىخو، مايتاغ، جىڭ ئەتراپىدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى بوسۇپ ئوتۇپ، قوغلاپ كەلگەن گومىنداڭ قىسملىرى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىپ، ئۈچ ۋىلايەتتىكى ئىنقىلابچىلار سېپىگە قېتىلغان.

1945 ـ ۋىلى ئىيۇلدا سوپاخۇن باشچىلىغىدىكى 120 نەپەر جەڭچى شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابىي ھوكۇمىتى تەرىپىدىن پارتىزانلار ئوتىردى قىلىپ تەشكىللىنىدۇ ۋە ھوكۇمەتنىڭ قارارى بىلەن ئاقسۇغا ئەۋەتىلىدۇ. سوپاخۇن رەھبەرلىگىدىكى بۇ قوشۇن باي، كونىشەھەر ناھىيىلىرىنى ئازات قىلىپ، مۇزات قورغىنىدىكى گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ، ئۇيغۇرستاننىڭ جەنۇبىدىكى گومىنداڭنىڭ ئاساسىي كۈچىنى تۈتۈپ تۇرۇش بىلەن مىللىي ئارمىيەنىڭ شىخوغا ژۇرۇش قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ، ئىنقىلابىي ھوكۇمەت تاپشۇرغان ۋەزىپىنىڭ ھوددىسىدىن شەرەپ بىلەن چىققان. شەرقىي تۈركىستان ھوكۇمىتى چەڭگۈار كوماندىر سوپاخۇنغا مۇزات جېڭىدىكى ئەجايىپ باتۇرلىغى ئۈچۈن 1 ـ دەرىجىلىك «ئىستىقلالىيەت ئۈچۈن كۈرەش» ئالتۇن ئوردىنى، ئاقسۇ فرونتىدا كورسەتكەن جەڭگۈار خىزمەتلىرىنى ژۇقۇرى باھالاپ ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپاتلىغان ۋە ئۇ مىللىي ئارمىيەنىڭ پولكوۋنىك ئۇنۋانىغا سازاۋەر بولغان.

كېيىن پولكوۋنىك سوپاخۇن 1 ـ تېكەس ئاتلىق پولكىنىڭ كوماندىرى، مىللىي ئارمىيە تەلىم ـ تەربىيە باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىغى لاۋازىملىرىدا خىزمەت قىلىپ مىللىي ئارمىيە قۇرۇلۇشىغا سالماقلىق ھەسسە قوشقان ژۇقۇرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالدى.

ئۇيغۇرلار دىيارىغا كومۇنىست خىتايلار كەلگەندە 1950 ـ 51 ـ ۋىللىرى ئۇ 5 ـ كورپۇس تەلىم ـ تەربىيە باشقارمىسىنىڭ باشلىغى بولغان. كومۇنىست خىتايلار مىللىي ئارمىيەنىڭ غوللۇق كادرلىرىنى ھەربىي خىزمەتتىن پەيدىن ـ پەي چەتلەشتۈرۈپ، مەمۇرىي خىزمەتلەرگە يوتكىدى، بەزىلىرىنى ھەر خىل بەدنامىلار بىلەن جازالاپ يوقاتتى. كەڭ خەلق ئاممىسى ۋە سابىق مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى ئارىسىدا چوڭ ئابرۇيغا ئېگە پولكوۋنىك سوپاخۇننى كومۇنىست خەتايلار بىردىنلا جازالاشقا پېتىنالماي، ھەر خىل مەمۇرىي خىزمەتلەردە پايدىلاندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» دەپ ئاتالمىش مۇدھىش ھەرىكەتتە ناھەق جازالاندى، لاگېرلاردا ئازاپ چەكتى. كېيىن ئاقلىنىپ، خىزمىتى ئەسكىسگە كەلتۈرۈلگەن.

خەلق ئىچىدە قەھرىمانلىقلىرى رىۋايەتكە ئايلانغان پولكوۋنىك سوپاخۇننىڭ خەلق ئازاتلىغى ئۈچۈن جېنىنى تىكىپ قىلغان باتۇرلارچە كۈرەش ئىزلىرى مەشھۇر يازغۇچىلار: زىيا سەمەدىنىڭ «ئەخمەت ئەپەندى» رومانىدا، زوردۇن سابىرنىڭ «ئانا يۇرت» ترىلوگىيەسىدە ۋە كوپلىگەن باشقا يازغۇچى ـ شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئورۇن ئالغان. خەلق سويگەن قەھرىمان سوپاخۇن ھاياتىنىڭ ئاخىرقى ۋىللىرى مانارىپىنى ھىمايە قىلىش يولىدا ئۇرغۇن ئەجىر سىڭدۈرگەن. ئۇنىڭ ئىلگىرى كېيىن بولۇپ ئامىرات ئوقۇغۇچىلار ۋە مانارىپ ئۈچۈن 32 مىڭ يېۋەن (4 مىڭ ئا ق ش دوللىرىغا يېقىن) پۇل ئىئانە قىلغانلىغى، چەت، نامىرات مەكتەپلەرگە مۇنتەزىم رەۋىشتە ھەر خىل كىتاب ـ ژورناللارنى، ئوقۇش قۇرالىرىنى ئەۋەتىپ تۇرغانلىغى ھەر قانداق ئادەمنى پەرۋاسىز قالدۇرالمايدۇ. سوپاخۇن سۈۋۈرۈپنىڭ قەھرىمانلىق سىماسى ئەۋلادلار قەلبىدە ئەبەدىي ساقلانغۇسى.

يادىكار سابىتىي.

نەۋرۇزلۇق بەزىبىر خسلەتلىرىمىز

مىلادىيە كالېندارى بويىچە مارت ئېيىنىڭ 21 ـ كۈنى ـ مۇسۇلمانلارنىڭ ئەنئەنىۋىي نەۋرۇز ـ بايرام كۈنىدۇر.

يېشىمىزغا يېڭىدىن بىر ياش قوشۇلغان، يېڭى بىر ژىللىق هاياتىمىز باشلانغان بۇ خاسىيەتلىك بايرام توغرىسىدا ئۇلۇق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرىي ئۇزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق كىتاۋىدا مۇنداق دەپ يازغان: «نەۋرۇزدىن كېيىنكى تۇنجى باهار ئېيىنى ئوغلاق ئالى دەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئايىنى ئۇغلاق ئېيى دەيدۇ. چۈنكى بۇ ئايدا ئوغلاق چوك بولىدۇ...» (1 ـ توم، 452 ـ بەت). «بەلەن كەپ» ناملىق قول يازمىدا مۇنداق دەپ يېزىلغان: «... ئادەم ۋە بارلىق جانلىقلار نەۋرۇز بىلەن كوكلەيدۇ، يېڭىلىنىدۇ. نەۋرۇز ئالەمنىڭ بەختى ئانىسى، بەركەت ۋە شاتلىق غەزنىسى. ئادەملەر نەۋرۇزدا بىر-بىرلەپ ئوز ۋۇجۇتلىرىنىڭ قەلب قۇلۇپلىرىنى ئاچىدۇ. پۈتكۈل سېخىلىغى، شاتلىغى، ئادەمنىڭ قەدرىنى نامايىش قىلىدۇ...».

بىزنىڭ نەۋرۇز ئەنئەنىلىرىمىز بىلەن نەۋرۇزغا توتقان مەۋقەمىز ئېغىنچاقلانغان ئۇقارقى قۇرلاردىن شۇنى هىس قىلىمىز، نەۋرۇز ـ قېدىمىي زاماندىن بۇيان ئەجداتلىرىمىزنىڭ قېنىغا، تۇرمۇشىغا سىڭىپ كەلگەن. بەختىمىزگە بەختىن بېغىشلايدىغان ئۇلۇق قۇتلۇق بايرىمىمىز ۋە ئەڭ ئامىۋىي شاتلىق كۈنىدۇر.

بىزنىڭ هەر ئىلقى نەۋرۇزلۇق بايرام پائالىيەتلىرىمىز تارىخىتىن بىرى، ئۇمۇمەن، «نەۋرۇزلۇق توققۇزلۇق» يا كى «توققۇز ئوغۇل قىلىقلىرى» بىلەن ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە.

1. نەۋرۇز مەرىكىسى ـ ئىل ئايرىلىش مەرىكىسى، نەۋرۇز ئاغرىسىنى چېلىش ۋە نەۋرۇزلۇق سەھرا خەتمىلەرنى قىلىشتىن باشلىنىدۇ. يەنى ئەتگەنلىكى هەر بىر مەھەللىلەردە نەۋرۇزدىن خەۋەر ـ نەۋرۇز ناغرىسى چېلىنىدۇ. ئوي ـ ئويلەردە نەۋرۇز ياغلىق، نەۋرۇز بوك، نەۋرۇز سالام، نەۋرۇز گۈل كوز ـ كوز قىلىش باشلىنىپ كېتىدۇ. هەممە سەھرا خەتمىگە ئاتىغان تاتام خۇرۇچلىرىنى (ئۇن، ياغ، گوش، گۈرۈچ، قەنت، يەل ـ يېمىشلەرنى، نان، تۇز، قىسقى قولى نېمىگە يەتسە شۇنى) ئېلىپ، كەنت ـ مەھەللىلەرنىڭ مەركەزلىرىگە توپلىشىپ، نەۋرۇزلۇق سەھرا خەتمە قازانلىرىنى ئاسىدۇ.

تاپقىنى قوي ئولتىردۇر،
تاپالمىغان جۈجە ـ غوراز.
تاپقىنى گۈل كەلتۈردۇر،
تاپالمىغان بىر باش پىياز.

دېگەندەك، هەر بىر ئادەم ئوزىگە چۈشلۇق تەييارلىغان دەستخانلىرىنى سورۇنغا يايىدۇ. كەنت ـ مەھەللىلەر بويىچە جامائەت مەنىشەت هېيتى (ئەل مەرىكىسى) رەسمىي باشلىنىپ كېتىدۇ. سەھرا خەتمە سورۇنىدا ئادەملەر قول ئېلىشىپ، يوز يېقىشىپ كورۈشىدۇ. «يېڭى ياشلىرىغا مۇبارەك» دېيىشىدۇ. بۇ نەۋرۇزلۇق سەھرا خەتمىگە چىقىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ «نەۋرۇزلۇق توققۇزلۇق» نىڭ باشلىنىش بوسۇغىسىدۇر.

2. ئادەملەر ئالەمدىن ئوتكەن قوم ـ قېرىنداشلىرىنى، يۇرت ئەزىزلىرىنى ئەسلەپ، تۈپراقلىرىنى يوقلاپ، دۇئا ـ تەكبىر قىلىپ، مۇناسىۋەتلىك قائىدىلەرنى ئورۇنلايدۇ. بۇ «دۇئا ـ تالاۋەت» دېيىلىدۇ.

3. بارلىق كەنت ـ مەھەللىلەر بويىچە ئوز ئارا يوقلاش، يېڭى ئېلنى قۇتلۇقلاش، ئاغرىق، ژىتىم كىشىلەردىن هال ـ ئەهۋال سوراش، يۇرت ئاقساقاللارنى زىيارەت قىلىش، ئەل غېمىدە بولۇشتەك يۇرت خىسلەتىي نامايەن قىلىنىدۇ. بۇ «نەۋرۇزلۇق ژۇرۇش» دەپ ئاتىلىدۇ.

4. هەر بىر مەھەللە ـ كەنتلەرنىڭ جامائەتى (ئوتتۇرا ياش، ياش ئوسمىلەرنىڭ چوكلىرى) نەۋرۇزلۇق شادىمانلىقنى يەنى نەۋرۇزلۇق ئويۇنلىرىنى قانات يايدۇرىدۇ. نەۋرۇز قوشاقلىرى، قىسقىسى هەر كىم بىلگىنىنى ئەلگە تەغدىم قىلىدىغان شاتلىق بايرىمى باشلىنىپ كېتىدۇ. بەزىبىر يەرلىك يازما مەنبەلەردىن بىلىشىمىزچە مالچى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا نەۋرۇزلۇق هەر خىل خەلق ئويۇنلىرىنىڭ تۈرى ئەللىك نەچچىگە، نەۋرۇز نەغمىلىرىنىڭ ژانرىنتى ئون نەچچىگە يېتىدىكەن.

بەزى يەرلىك چوپانلارنىڭ ئەسلەشلىرىچە، 50 ـ ژىللاردىن ئاۋالقى نەۋرۇزلۇق خەلق ئويۇنلىرى ئىچىدە: «جۇۋاز»، «سار ـ غايدى»، «گۈلەككۈچ»، «ئاتلامچۇق»، «ئور ـ دىكام»، «بورە ـ قوي»، «هۇي بالا»، «ئاللاغا زايىم»، «تەلپەك قويدى»، «كوچ ـ كوچ»، «ئوغلاق چاپتۇرما»، «كۈچىك يەتسە ئال»، «ئويۇنچى شىر»، «هەييار»، « مۇتەيبە»، «باغلىشش»، «ئوت ئاتلاش»، «تالاشما» (ئىشت تالاشتۇرۇش)، «ئۇسۇشمە» (قوشقار سوقۇشتۇرۇش)، «چۇقۇشما» (غوراز، كەكلىك سوقۇشتۇرۇش)، «چىپىشش» (ژۇگرەش)، «چوك»، «خەنجەر»، «مولجەش» (باغلىشىپ يېشش)، «سالغۇ تاش» (سالغۇ بىلەن قارغا ئېتىش)، «گۈل مەشىق»، «تەپكۈچ»، «قارىغۇ چاشقان»، «قىز قوغلاش»، موكۈش ـ موكۈش» ، «كوكلەش» (ژىراققا سەكرەش)، «قۇش قوغلاش»، «كوز باغلاش»، «دورام»، «چېلىش ـ تارتىشماق»، (ئاغامچا ياكى باشقا نەرسىنى تارتىشىپ ئويناش)، «پەللە»، «دەللىۋىزى»، «دارۋازلىق»، «سۇرەت»، «يىرىل تاش»، «تاققۇ ـ توققۇ»، «جالدىرجاق»، « شاقشاق»، دۇم ـ دۇم»، «چوچۇرەك»، «لاچىن كەلدى»، «ئاقا تاش»، «هوپۇپ،» ئويۇنلىرى ئاساسلىق ئويۇنلار بولۇپ هېسابلانغان.

نەۋرۇزلۇق نەغمىلەر: «نەۋرۇز كەلدى»، «كوكلەم»، «ئاي كەلدى»، «قاتارغاز»، «نەۋرۇز گۈل»، «ئاتام»، «جۇپ تورغاي»، «خەزىر نەۋرۇز»، «جاهان ـ جانان» دېگەنلەر ـ دىن ئىبارەت بولۇپ، نەۋرۇز ئېيىنىڭ يەتتىسى كەنت ـ مەھەللىلەرنىڭ نەغمە ـ ناۋا، ئويۇن ـ تاماشا بايرىمى بولۇپ هېسابلىنىپ كەلگەن.

5. بىزنىڭ نەۋرۇزلۇق ئەنئەنىلىرىمىز ئىچىدە نەۋرۇز سەيللىرى ئالاهىدە ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن. هەر ژىلى نەۋرۇزدا ئات سەيلىسى، ئوۇ سەيلىسى، ئوغلاق سەيلىسى، بەزمە سەيلىسى، تاغ سەيلىسى، يۇرت سەيلىسى، كوك سەيلىسى، مازار سەيلىسى، بازار سەيلىسى قاتارلىق سەيللەرنى ئوتكۈزۈش خەلقىمىزنىڭ مەنۋىي ۋە ئىجتىمائىي ئەنئەنىسى بولۇپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە.

6. نەۋرۇز ـ قىسسە، داستان كۈنىدۇر. نەۋرۇز كۈنلىرى هەر بىر يۇرت بويىچە مەھەللىلەر هەم كەنتلەرنىڭ شائىرلىرى چوك سارايلارغا ژىغىلىپ ياكى مەيدانلارغا توپلىشىپ، مەددادلىق قىلىشىدىغان «نەۋرۇز نامە» ۋە نەۋرۇزلۇق قىسسە ـ داستانلارنى ئوقۇشىدىغان، ئىجات قىلىدىغان، نەۋرۇزلۇق ئىجادىيەتلەرنى ئوز ـ ئارا بايان قىلىشىدىغان روهىي بايرام پائالىيەتلىرى بىزدە ئۇمۇمىي ئەنئەنىنىڭ ئايلانغان.

7. نەۋرۇز ـ ئىناقلىق، ئوز ـ ئارا بىرلىكنى چېكىتىش بايرىمى، يەنى ئاتا ـ ئانا، بالا ـ جاقا، ئەر ـ ئايال، خولۇم ـ خوشنا، دوست ـ بۇرادەر ۋە مەھەللە جامائىتى جەم بولىدىغان، سالام ـ سائات قىلىشىدىغان، بىر ـ بىرلىرىگە ئەسىھەت قىلىدىغان، مەسلىھەت بېرىدىغان، ياخشى تىلەكلەرنى تىلەيدىغان، ئىناقلىق بايرىمىدۇر. نەۋرۇز سەھرا خەتمىسىدىن كېيىن يۇرت موتىۋەرلىرىنىڭ بىردىن ـ بىر ۋەزىپىسى: ئوز مەھەللىرىدىكى دەرتمەن ياكى ئازارلىشىپ ئوتۇۋاتقان كوڭلى غەش كىشىلەر، ئائىلىلەرنىڭ ـ يامانلىشىپ قالغان ئەر ـ ئايال، ئوز ئارا خاپىلىشىپ قالغان ئۇرۇق ـ تۇققان، زىتلىشىپ قالغان خولۇم ـ خوشنا، ئاجراشقىلى تۇرغان ئەر ـ ئايال، باردى ـ كەلدىسى ئۇزۇلگەن تۇققانلارنى ئەپلەشتۇرۇش بويىچە «جامائەت خىزمىتىنى» قانات يايدۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ، مەسلىھەت، نەسىھەت، مۇرەسسە، دۇئا ـ پاتىھە شەكللىرى بىلەن جامائەت هەل قىلىپ كېلىۋاتقان بۇ خىل جامائەت خىزمەت ئەنئەنىسى بىزنىڭ تۇرمۇش مەدەنىيىتىمىزدە قېدىمىي زاماندىن تارتىپ بىر خىل نەۋرۇزلۇق ئەخلاقى ئادەت بولۇپ كېلىۋاتقانلىغى ـ بىزنىڭ ئەجايىپ ئېسىل خىسلەتلىرىمىزنىڭ بىرىدۇر.

8. نەۋرۇز ـ ژىللىق تىرىكچىلىكنىڭ، يەنى دېخانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە ئىشلەپ چىقىرىش بويىچە ئىش بېشى بايرىمىدۇر. «ئىشنىڭ بېشى نەۋرۇز» دېگەندەك، ئەنئەنىۋىي قاراشلارنى ئوزلىرىنىڭ هەرىكەت چۈشەنچىسى دەپ بىلگەن ئەمگەكچان خەلقىمىز قېدىمىي زاماندىن تارتىپ، هەر ژىلى نەۋرۇز بايرىمىنى هەر ژىلنىڭ ئىش بېشى بايرىمى، هەر ژىلنىڭ پلان، تىرىكچىلىك بايرىمى قىلىپ كەلگەن. شۇڭلاشقا نەۋرۇز هەپتىلىكىدە جامائەت كوللېكتىۋى يۇرت، مەھەللىلەردە ئېرىق ـ ئوستەكلەرنى تازىلاش، يول، كورۈك، سۇ تۇغانلىرىنى تەكشۈرۈپ، بۇزۇلغان يەرلىرىنى ياساپ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئىشلىرىغا پۇختا تەييارلىق بىلەن باشلايدۇ. قىسقىسى، مەھەللە جامائىتى قىلۋېلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنىڭ هەممىسىنى نەۋرۇز شاراپىتى بىلەن پلانلىشۋالىدىغان ئەنئەنۋىي خەلق ئادىتى ـ بىزدە نەۋرۇزلۇق ئاساسىي ئادەتلەردىن بىرىدۇر.

9. بىزنىڭ نەۋرۇزلۇق ئەنئەنىلىرىمىز ئىچىدە جىسمانىي ئەمگەككە كۈچى يەتمىگەن قېرى ـ چۈرىلەرگە، ئاجىز ـ ناتىۋان، ژىتىملارغا، بالا ـ قازاغا ئۇچرىغان، ئاغرىپ يېتىپ قالغانلارغا نەۋرۇزلۇق مادىدىي ئىانە ۋە مەنىۋىي غەمخورلۇق قىلىش، يوقلاش بىزنىڭ خەلقىمىزدە ئەنئەنۋىي مىللىي مەجبۇرىيەت ۋە مىللىي ئەخلاق سۈپىتىدە مەۋجۇتتۇر.

نىزامىدىن هوسەيىن.

قۇتلۇق بايرام

نەۋرۇز كۈنلىرى هەر خىل سورۇنلار تۈزۈلۈپ، ئۇمۇمىي خەلق سەيلىسى بولىدۇ. بۇنىڭ شەكىللىرى ناهايىتى كوپ. نەۋرۇز هارپىسى ئاخشىمى ژىگىتلەر توپ ـ توپ بولۇپ، «ساغانغۇ» (قاپاققا ياغ قاچىلىنىپ، پىلىك چىقىرىلىپ) كويدۇرۇپ، «سوغ قوغلايدۇ» سوغنى هەجۋىي قىلىپ، بېيىت ئېيتىشىدۇ. نەۋرۇزغا بېغىشلانغان ناخشىلار ئېيتىلىدۇ. گۈلخان يېقىپ، ئەتراپىدا قۇيۇن ئۇسسۇلنى ئوينىپ، چوگۈلەيدۇ. بىر ـ بىرىگە تەككەش قىلىنغان توققۇز داپ بىلەن مۇقامنى چالىدۇ. قىزىقچىلىق قىلىدۇ، باهار قۇشلىرىنى دورايدۇ، ئىككى تەرەپ بولۇپ، بېيىت ـ قوشاقلارنى ئېيتىشىپ مۇسابىقىسىنى ئوتكۈزىدۇ. ئۇتۇپ چىققان تەرەپكە ئۇتتۇرۇپ قويغانلار ئەتىسى مەشىرەپ بېرىدۇ. تاڭ ئاتاردا سوغ قوغلىغۇچىلار قايتىپ كەلگەندە كوچىلاردا هەر بىر ئوي ئېگىلىرى ئوز ئەۋالىغا يارىشا هەر خىل غىزالارنى تەييارلاپ، شىرەلەرگە تىزىپ، دەرۋازا ئالدىدا ئولارنى كۈتۈۋالىدۇ. نەۋرۇز كۈنى قىز ـ جۈگانلار بوستانلىقلاردا گۈلەنگۈچتە ئۈچىدۇ. ئوقتاش، ياڭاق ئوينىشىدۇ. ژىگىتلەر چوگەن ئوينايدۇ. ئوغۇل بالىلار نەۋرۇز ئاخشىمى «باندال» ئوينىپ، «سوغنىڭ ئاخىرقى قالدۇقلىرىنى» قوغلايدۇ.(باندال ـ تاغاق سويەك ياكى تاغاققا ئوخشاش تارىشا ئۇچىغا ئوت يېقىپ، كېچىسى بىر ـ بىرىگە ئېتىشىپ ئوينايدىغان ئويۇن). ياش ئەر ـ ئايالار نەۋرۇز كۈنى ئاتا ـ ئانىلىرىغا سالام بەرگىلى بېرىپ، قۇيماق ـ قايماق بىلەن ئۇلارنى يوقلايدۇ.

يەنە بىر ئالاهىدە ئادەت باركى، نەۋرۇز كۈنى قۇربى يەتكەن ئائىلىلەردە «قۇتلۇق» كۈننى ئىپادىلەپ «ق » هەرپى بىلەن باشلانغان يەتتە خىل (ئىسلام دىنىغا كىرىشتىن ئىلگىرى توققۇز خىل ئىدى) يېمەكلىك تەييارلايدۇ. مەسىلەن: قىتىق، قايماق، قاتلاما، قۇيرۇق ـ بېغىر، قوزا گوشىدە قوۋۇرداق، قەنت ـ كىزەك دېگەندەك، غىزالارنى تەييارلاش بىلەن يېڭى ژىلدا «توققۇزى تەل» بولۇشنى تىلەيدۇ. ياكى بولمىسا، «س» هەرپى بىلەن باشلانغان خورۇچلاردىن مەسىلەن، سىراق باش (كاللا ـ پاقالچەك)، سىركە، سامساق، ساغۇن، سوك ـ تېرىق، سۇ يېغى، سۈت، سېرىق ياغ قاتارلىق نەرسىلەردىن ئوز خورۇچىغا لايىق هەر خىل غىزالارنى تەييارلايدۇ. بۇنداق غىزالاردىن بىرىنى «تۇتماج» دەپ، «بۇ، ژىل بىزنى ئاج تۇتما» دېگەن ئۈمۈت بىلەن ژىل بويى ساغلام بولۇشنى تىلەيدۇ.

قاچا ـ قۇمۇچلىرىنى ئۇيدان تازىلاپ، تازا باهار سۈيى بىلەن توشقۇزىدۇ. ئېرىق ـ ئوستەك، كوللەرنى تازىلايدۇ. مال ئېغىللىرىنى ئېرىغدايدۇ. ئۇستىكالار كوزى پىشقان، قولى چېۋەر شاگىرتلىرىغا هۈنىرىنىڭ يېڭى ئۇسۇللىرىنى ئوگىتىدۇ. شائىرلار چەشمە ـ بولاق بويلىرىغا ژىغىلىپ، نەۋرۇز هەققىدە شېئىر ـ غەزەللەر يېزىپ، بولاق ئېقىنلىرىدا ئاققۇزىدۇ.بۇنىڭدىكى مەخسەت شېئىرىيەت بولاقتەك ئوينىپ تۇرسۇن، ئېقىندەك ئايىغى ئۈزۈلمىسۇن دېمەكتىن ئىبارەت. نەۋرۇز بايرىمىغا ئاتاپ يېزىلغان بېيىت ـ قوشاقلاردا ئادەملەر بىر ـ بىرىگە ياخشىلىق تىلەيدۇ. سەيلىلەردە ۋە نەۋرۇز ئېشى يېگەنلىرىدە يالىكى مەشرەپ ـ سورۇنلاردا ئامانلىق ـ ياخشىلىق تىلىگەن بېيىت ـ قوشاقلارنى ئېيتىشىدۇ، مەسىلەن:

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم،
سىزگە بولسۇن قۇتلۇق كۈن.
نەۋرۇز كەلدى نۇر كەلدى،
هەممە جانلىق هۇر بولدى.
هەي خالايىق شاتلاندۇق،
كاسىپ ـ كارغا ئاتلاندۇق.
هەمەلدە بىلىپ هەپتىنى،
تۇتۇپ نەۋرۇز پەيتىنى.
دېخان بولساڭ يەر چاغلا،
هورۇنلۇقنى قوي، قوغلا.
چەشنى تولدۇر خامانغا،
بۇغداي تولسۇن باداڭغا.
باغۋەن بولساڭ باغ قىلغىن،
ئوز رىسقىڭنى تاغ قىلغىن.
مالچى بولساڭ تول بولسۇن،
سۈت ـ قايمىغىڭ مول بولسۇن.
باپكار بولساڭ يېپ ئولغا،
تومۇرچى تومۇر تاۋلا،
تىجارەتچى سەپەر قىل،
هارام مالدىن هەزەر قىل،
ماشىنىچى راستچىل بول،
ئاشپەز ئۇستام ئەپچىل بول.
مۇزدۇز تارتقىل بېغىنى،
خۇدا بەرسۇن سېخىنى.
زەرگەر كورسەت هۇنەرنى،
ساختا قىلما كومۇش ـ زەرنى.
موللا بولساڭ ئوقۇپ يە،
نەسىۋەڭنى ئوقۇپ يە.
هەممە كاسىپ ئامان بول،
ئامان بول، ئامان بول.

ئاتا ـ بۇۋىلىرىمىز نەۋرۇزنى قۇتلۇق كۈن دەپ هېسابلاپ، كىمكى ژىل بېشىدا يەنىنەۋرۇز ئەييامىدا سۇۋاپلىق ئىش قىلسا، ژىل بويى شۇ ئادەمگە ياخشىلىق نەسىپ بولىدۇ، دەپ بىلگەن. شۇڭا قېدىم زاماندىن تارتىپ، ئادەملەر ژىلنىڭ خاسىيەتلىك ـ مەنىيەتلىك بولۇپ ئوتۇشىنى ئارزۇلاپ،نەۋرۇزغا ئاتاپ هەر خىل سۇۋاپلىق ئىشلارنى قىلىش ئۈمۈمىي ئادەتكە ئايلانغان. مەسىلەن: مۇقەددەس كىتابلارنى كوچىرىش ياكى كوچىرگۈزۈش، مازار ـ ماشايىخلارغا قىممەتلىك كىتاب ياكى يەر ـ مال ۋەقىق قىلىش ئەينە شۇنداق چوك سۇۋاپلىق ئىشلار جۈملىسىدىن ئىدى.

8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا تۇخرى (كۈچارئاكىنى) تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «مايىترى سىمىت» نومىنى تەگرى بۇگۈنىل بىلگە ئارسلان تەگرى زامانىدا (تەخمىنەن 10 ـ ئەسىردە) ئۇقۇرى مەنىسىپ ئالغان چۇتاش بىپگەن تۇتۇق كوچەرگۈز ـ گەن. شۇ كىتابتا «يەكۈنچ بولۇم»نىڭ ئاخىرقى ژارىغىا مۇنداق دەپ يازدۇرغان: «يەنە ئالقىشقا ئەرزىيدىغان ئايغا، ئارزۇلىغان كۈنگە،تاللانغان ئەزگۈ چاغقا، قۇتلۇق ـ خەيرلىك ۋاقىتقا، قۇتلۇق قوي ژىلى، ژون 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىگە توغرىلاپ مەن ئۇچ ئەردەنگە ئېتىقاتچان كوگۈللۈك ئۇيغاسى چۇتاش بىپگەن تۇتۇق كىشىم (ئايالىم) تۇزۇن بىلەن بىللە كېيىن كېلىدىغان مايىترى بۇرخانغا ئوچىرشايلى دەپ، بىر مايىترى سىمىت ئومىنى كوچەرگۈزدۇق...».

ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنمۇ بۇ ئادەت داۋاملىشۇەرگەن.

13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 14 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ياشىغان ئەدىپ نەسىرىدىن رابغۇزى ئوز ئەسەرى«قىسسە سۇل ئەنبىيا»نى ئەشۇ قۇتلۇق كۈندە پۈتەرگەنكەنىدى قەيت قىلغان. 14 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇق ئۇيغۇر شائىرى لۇتفى ئەينە شۇ نەۋرۇزنى نىشانلاپ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىنى يازغان.

موشۇ نەۋرۇز ئېيىدا تۇغۇلغان ئوغۇل بالىلارغا «نەۋرۇز»، «نۇر»، «قۇتلۇق»، قىز بالىلارغا «گۈل»، «چېچەك» ئاتلىرى ياكى «چىمەن»، «بۇستان» دېگەندەك ئاتلار قويۇلاتتى. نەۋرۇز يەنە بىرلىك، ئىناقلىق، مىلەتلەر ئارا دوستلۇق بايرىمى.

ئىمىن تۇرسۇن.

بۇ هەممىزنىڭ ئورتاق ئىشىمىزغۇ!

مەن، 1963 ـ ژىلدىن تارتىپ قىزىل غەيرەت يېزىسىدا ئائىلەم بىلەن ياشاپ كەلمەكتىمەن. مەنمۇ باشقا ۋەتەنداشلىرىمغا ئوخشاش قىزىل خىتاي هاكىمىيىتى ئۇيغۇرلار دىيارىغا بولغان ئوز مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش مەخسىتىدە ژۇرگۇزگەن هەر خىل رەزىل سىياسىي تەقىپلەشلەر نەتىجىسىدە تۇغۇلۇپ ئوسكەن ئانا ۋەتەننى تەرك ئېتىپ، خوشنا ئەل ـ قازاقستان دىيارىغا كوچۇپ چىقىشقا مەجبۇر بولدۇم. بۇ يەردە كولخوزغا ئەزا بولۇپ، ئىشلىدىم.

كولخوزدا ئىشلەپ ژۇرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر تونۇشۇم گېزىت ئوقۇپ ئولتارغان ئېكەن، مەن ئۇنىڭدىن، ـ بۇ قانداق گېزىت، دەپ سوراپتىمەن، ـ «كوممۇنىزم تۇغى» گېزىتى، سىلاۋىيان يېزىغىدا چىقىدىغان ئۇيغۇرچە گېزىت، دەپ جاۋاب بەردى. مەن ناھايىتى خۇرسەن بولغان ئېدىم. بىر ئاز ۋاقىتتىن كېيىن، يەنە 1970 ـ ژىلنىڭ بېشىدىن «يېڭى هايات» گېزىتى چىقىشقا باشلىغاندا ئۇنى ئوقۇپ، خوشاللىغىدا كوزلىرىمگە سۇركەپ كەتتىم...

مانا شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، تا هازىرغىچە ئانا تىلىمىزدا چىقىدىغان «يېڭى هايات» گېزىتىغا هەر ژىلى مۇشتىرى بولۇپ، ئوقۇپ كېلىۋاتىمەن.

ئەندى مەخسەتكە كەلسەك، ئاخىرقى ۋاقىتلاردا «يېڭى هايات» گېزىتىنىڭ ئىختىسادىي قىينىچىلىققا دۇچار بولۇپ قالغانلىغىنى ئاڭلاپ، كوڭۈلۈم يېرىم بولغان هالدا، تەھىرىراتقا بېرىپ، خادىملار بىلەن سوھبەتلەشتىم. ئۇلار سوھبەت ئارا مۇنداق دېدى، ـ «يېڭى هايات» گېزىتىگە دولەت تەرىپىدىن بېرىلىدىغان مەبلەغ بۇنىڭدىن ئۇچ ژىل ئاۋال توختىلىپ قالغان. شۇنىڭغا قارىماي،بار نەرسىنى يوقىتىپ قويمايلى دەپ، شەخسىي كۈچىمىز بىلەن يەنى گېزىتخانىلارنىڭ تەلىۋىگە بېنائەن، شۇلاردىن چۈشكەن ئاقچىغا «يېڭى هايات» گېزىتىنى چىقىرۋاتىمىز. بىراق، ئىختىسادىي قىينىچىلىق بولۇۋاتقان هازىرقى ۋاقىتتا گېزىتكە يېزىلىش ناھايىتى قىسقىراپ كەتتى، شۇنداقلا گېزىت ئوقۇغۇچىلارمۇ ئازىيىپ كېتىۋاتىدۇ. ئەينە شۇنداق قىينچىلىق ئەھۋالدىمۇ بىزنىڭ يېقىن دوستلىرىمىز ـ مۇشتىرىلىرىمىز ئۇگىنىپ قالغان گېزىتىدىن تامامەن ئايرىلىپ قالماسلىغىنى كوزدە تۇتۇپ ئايدا بىر قېتىمدىن بولسىمۇ «يېڭى هايات»نى نەشىر قىلىۋاتىمىز.

هە، ئەھۋال چۈشىنىشلىك، هەممە نەرسە ئىختىساتقا بېرىپ تاقىلىدۇ. دانا خەلقىمىز: «كوپ تۈكەرسە كول بولىدۇ» ـ دەيدۇ. ئەگەر بىز گېزىتىمىز مۇخلىسلىرى هازىرقى ئەھۋالدا قولىمىزدىن كېلىشچە سۈيۈملۈك «يېڭى هاياتقا» ياردەم كورسىتىدىغان بولساق، بەلكىم ئۇ داۋاملىق بىز بىلەن ئوز كوردىشىپ تۇرىدىغان بولار، دېمەكچىمەن. مەن ئوز پېنسىيەمدىن «يېڭى هاياتقا» مىڭ تەڭگە ئىئانە قىلدىم ۋە هال ـ ئوقىتى ياخشى قېرىنداشلارنى بۇ ئالىيجاناپ ئىشقا ئاۋاز قوشۇشقا دەۋەت قىلىمەن.

يولداش قادىروۋ،
«يېڭى هاياتنىڭ»30 ژىللىق مۇخلىسى،
پېنسىونېر.
تالغىر نەھىيەسى.

باهار چېچەكلىرى.

«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى» ئىشى قانداق پەيدا بولغان؟

(خاتىرە)

هازىرمۇ، تۇنۇگۈنكىدەك ئېنىق يادىمدا تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن 50 ژىل بۇرۇن 1952ـ ژىلى 6 ـ مارت كۈنى غۇلجا شەھىرىدە سۈرلۈك بىر ۋەقىە يۈز بەرگەن ئېدى. شۇ كۈنى شەھەردە ئاممىۋىي تۈردە قاماقتا ئېلىش دولقۇنى كوتۇرۇلدى. بىر كۈن ئىچىدە شەھەردىكى كادىرلار، زىيالىلار، دىنىي زاتلار ۋە بايلاردىن 300دىن ئوشۇق كىشى قولغا ئېلىندى. بۇنىڭدىن ئېلىكىرى ژۇرگۈزۈلگەن: «ئۇچكە قارشى تۇروش»، «بەشكە قارشى تۇروش»، «تەتۇر ئىنقىلابچىلارنى بېسىقتۇروش» ھەرىكەتلىرىدە قولغا ئېلىنغان مەھبۇسلار ـ هەر قايسى رايونلۇق، شەھەرلىك، ۋىلايەتلىك ساقچىنىڭ تۈرمىلىرىگە توشۇپ كەتكەن ئېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن يېڭى قولغا ئېلىنغان «جىنايەتچى»لەرنىڭ چوڭراقلىرىنى شەھەرلىك، ۋىلايەتلىك ساقچىنىڭ تۈرمىلىرىگە ئەپكىرىپ سولاشتى. «كىچىكرەك جىنايەتچى» دەپ تونۇلغانلىرىنى رايونلۇق تۈرمىلەرگە، بوشاپ قالغان ئاشلىق ساڭلىرىغا، ژۇك ـ تېرە ساقلايدىغان ئامبارلارغا سولاشتى.

هەيران قالارلىق يېرى: شۇ كۈنى قولغا ئېلىنغان كىشىلەرنىڭ هەممىسىلا، ئوزلىرىنىڭ نېمە جىنايىتى بارلىغىنى، نېمە ئۈچۈن قولغا ئېلىنغانلىغىنى بىلمەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن گۈندىپايلار تىزىم يازغاندا:

ـ «نېمە جىنايەت قىلىپ تۇرمىگە كەلدىڭ؟» دەپ سورىغاندا: «بىلمەيمەن!»دەپ جاۋاب بېرىشەتتى. (ئۇلار ھەقىقەتەن بىلمەتتى. چۈنكى ئۇلار گۇناسىز مەھبۇسلار ئېدى). ئۇلار ساددىلىق بىلەن: «ساقچىلار باشقا بىرسىنى قولغا ئالماقچى بولۇپ، خاتالىشىپ مېنى ئەكەلگەن ئوخشايدۇ. بولمىسا، مېنىڭ ھېچ بىر گۇناھىم يوق ئېدىغۇ» دەپ ئويلىشاتتى. (دەرۋەقە، ئىسمى ئوخشاپ قالغانلىغى ئۈچۈن، باشقىلارنىڭ ئورنىغا قولغا ئېلىنىپ كەلگەنلەرمۇ بار ئېدى.) بۇگۈنكى قولغا ئېلىشنىڭ ئەسلى سەۋەبىنى، قولغا ئېلىۋاتقان ساقچىلارنىڭ ئوزلىرىمۇ بىلمەتتى.ئۇلار: «بۇلار تەتۇر ئىنقىلابچىلار ئېكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن هوكۇمەت بۇلارنى قولغا ئېلىۋاتىدۇ. موشۇنداق قىلىش توغرا!» دەپ ئويلىشاتتى. ئەينە شۇنداق ھەم سۈرلۈك ھەم سىرلىق پاتپاراقچىلىقتا بىر ئاي ۋاقىت ئوتۇپ كەتتى. ئاپرىلنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ل. مۇتەللىپ نامىدىكى ئىستراھەت بېغىنىڭ ئالدىدىكى مەيدانغا جايلاشقان يازلىق كلوپتا «ئەكسىل ئىنقىلابچىلارنى پاش قىلىش چوڭ ژىغىنى» بولدى. ژىغىننى، بۇنىڭدىن بىر ژىل بۇرۇن قۇرۇلغان ئەكسىل ئىنقىلابچىلارنى بېسىقتۇرۇش ھەيئىتى ئۈيۈشتۈرغان ئېدى. ژىغىننى، ئەشۇ ھەيئەتنىڭ ئەزاسى، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى ئەنۋەر جاكۇلىن ئېچىپ، ژىغىننىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈردى.

نوۋەتتە سوزگە چىققان ئىلى ۋىلايىتىنىڭ پروكۇرورى ئوسمان زىيام ـ غۇلجىدا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى» دەپ ئاتالغان ئەكسىل ئىنقىلابچىلارنى پاش بولغانلىغىنى ئېيتىپ كېلىپ، بۇنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئىلىنىڭ سابىق ۋالىسى هاكىمبەك غوجامنى پاش قىلىش مۇنبىرىگە چىقاردى. هاكىمبەك غوجام مۇنبەرگە چىقىپ، ساقچى كادىرلىرى بىر نەچچە كۈن هەر خىل ھىلە ـ نەيرەڭلەر ۋە پوپۇزا ـ ئالدامچىلىقلار بىلەن ئۇگۇتۇپ، تەييارلىغان جۇملىلەرنى تەكرارلاشقا باشلىدى.ئۇنىڭ ئېيتىشىچە:«1950ـ ژىلى غۇلجا شەھىرىنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى» دەپ ئاتالغان سىياسىي پارتىيە بار ئېمىش. بۇ پارتىيەگە هاكىمبەك غوجام ئۇزى، ئەبۇلخەيىر تۇرە، ئابدۇروئۇپ مەخسۇم، ئابدۇمۇتالى خەلىپەم قاتارلىق سابىق شەرقىي تۈركىستان ھوكۇمىتىنىڭ ئەربابلىرى تۈگەل قاتناشقان ئېمىش! بۇ پارتىيەنىڭ مەخسىتى: كوممۇنىستىك پارتىيەنىڭ رەھبەرلىگىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرماقچى بولغان ئېمىش...ئەندى ئويلاپ باقسا، بۇ تاخا ئىش بوپتۇدەك. شۇنىڭ ئۈچۈن گۇنايىغا توۋۇا قىلىپ، پارتىيەدىن ئەپۇ سوراپتۇدەك. پارتىيە كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىپ، گۇنايىنى كەچۈرۈم قىپتۇدەك، ھەتتا، تۈرمىگىمۇ ئەكەلمەي، ئوز ئويىدە تۇرۇپتىدەك...

ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ پروكۇرورى سوزگە چىقىپ: ژۇقۇرىدا پاش قىلىنغان: «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى» ئەكسىل ئىنقىلابچى تەشكىلات ئېكەنلىگى، ئۇ، پارتىيەگە قارشى، سوتسىالىزمغا قارشى،مىللەتلەر ئىتتىپاقىغا قارشى جىنايى ھەرىكەت ئېلىپ بارغانلىغىنى»،«دەللەپ» ئوتتى. سوزىنىڭ ئاخىرىدا:پارتىيەنىڭ ئەكسىل ئىنقىلابچىلارنى بىر تەرەپ قىلىشتا، «ژۇگاچلىق بىلەن مەسىلىنى تاپشۇرغانلارغا كەڭچىلىك قىلىش، جاھىللىق قىلغانلارغا ئېغىر چارە كورۇش، خىزمەت كورسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش» دېگەن سىياسىتىنى چۈشەندۈرۈشنى ئۇنۇتمىدى.

هوكۇمەت موشۇ «پاش قىلىش ژىغىنىنىڭ» مەزمۇنىنى پۈتۈن شەھەر خەلقىگە ئاڭلىتىش ئۈچۈن، كوچىلارنىڭ دۇخمۇشلىرىغا رادىو كانەي (لابا)لارنى ئورناتقان. ھەتتا، تۈرمىدىكى مەھبۇسلارغا ئاڭلىتىش ئۈچۈن تۈرمىنىڭ قوراسىغىمۇ، شۇنداق رادىو كانەيلىرىنى ئورناتقان ئېدى. هەر بىر كامېرا ئالدىغا بىردىن ساقچى قويغان ئېدى.

پاش قىلىش ژىغىنى باشلىنىشتىن بۇرۇن ھەممە كامېرىلارنىڭ ئىشىكلىرىنى ئېچىپ، مەھبۇسلار قوراغا چىقىرىلىپ، ئوز كامېرىنىڭ ئىشىگى ئالدىدا قاتار ئولتۇرغۇزۇلغان ئېدى. ژىغىننىڭ پۈتۈن جەريانى ئەشۇ رادىو توچكىلىرى ئارقىلىق ئېنىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بىز، بىر كامېردا ياتقان8 مەھبۇس قاتار ئولتۇرۇشقان ئېدۇق.

پاش قىلىش ژىغىندا ئېيتىلىۋاتقان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى»توغرىلىق ئويدۇرمىنى ئاڭلىغان مەھبۇسلار، هەيران بولغىنىدىن ئاغزىلىرىنى ئېچىپ تۇرۇپ قېلىشتى.بەزىلىرى، ساقچى ئەسكەرلەرنىڭ«سوز قىلما!» دېگەن ئاگاھلاندۇرۇشلىرىغا قارىماستىن: ـ «بۇ، يالغان! ئويدۇرما، توھمەت! بۇنداق ئىش بولمىغان!» دەپ ۋاقىرىشاتتى.

پاش قىلىش ژىغىنى ئاياقلاشقاندىن كېيىن، مەھبۇسلار ئوز كامېرىلىرىغا كىرگۈزۈلدى. شۇ كۈندىن باشلاپ چوڭ كامېرلار بويىچە ئۇگۇنۇش توپلىرى تەشكىل قىلىنىپ: «پاش قىلىش، مەسىلە تاپشۇرۇش» ھەرىكىتى باشلىنىپ كەتتى.

ھەرىكەتكە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن بەزى مەھبۇسلار ئاكتىۋلىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئوزلىرىنىڭ قىلمىش «جىنايەتلىرىنى» تاپشۇراتتى. «مەسىلىنى» تاپشۇرمىغانلار جاھىل ئونسۇر ھېساپلىنىپ، كۈرەشكە ئېلىناتتى.

ختاينىڭ نەزەردە خۇۋۇپلۇق ئونسۇر دەپ توئولغان، سابىق شەرقىي تۈركىستان ھوكۇمىتىنىڭ ئەرباپلىرى بىلەن، مىللىي ئارمىيە ئوفىتسېرلىرى، ئىقرار قىلغان قىلمىغىنىغا قارىماي بىر چەتتىن ئەچىقىپ «ئوچۇق سوت» قىلىنىپ ئېتىلىشقا باشلىدى.

ۋىلايەتلىك تۈرمىدىن سابىق شەرقىي تۈركىستان ئالىي سوتىنىڭ باشلىغى مەھكەمباي، مەسئۇت سابىرىنىڭ ئوغلى، ساقچى كادىرى ئىلدىرىم، غېنى باتۇرنىڭ تۇققىنى، 6 ـ رايوننىڭ باشلىغى يەھيا مىكىبگى، غېنى باتۇرنىڭ مۇھاپىزەتچىسى قۇۋان شاكۇر، ئابدىغوپۇر سابىرىنىڭ قېيناتىسى قادىر مىكىبگى، قاتارلىق ئونلىغان كىشىلەر ئوچۇق سوت قىلىنىپ، ئېتىپ تاشلاندى.

5 ـكورپۇس رازۋېدكا بولۇمىنىڭ تۈرمىسىدىن، سابىق مىللىي ئارمىيە ئوفىتسېرلىرىدىن: مىللىي ئارمىيە ھەربىي سوت رەئىسى پولكوۋنىك ئاندىغوپۇر سابىرىي، پودپولكوۋنىك بەكرى غازى، كاپىتان كالان ھاجى قاتارلىقلار ئېتىپ تاشلاندى. قىسقىسى، ئىلى ۋىلايەت بويىچە موشۇ يالغان ئىشقا چېتىلىپ يۈزلىگەن پېشقەدەم ئىنقىلابچىلار ئېتىپ ئولتۇرۇلدى. مال ـ مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىپ، ئائىلىلىرى ۋەيران قىلىندى.

ئەندى سوراپ باقايلى:

ـ ئاتالمىش، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى ھەقىقەتەن بارمىدى؟

ـ ياق، بۇنداق پارتىيە بولمىغان! ئۇ، مۇتلەق ئويدۇرما، يالغان ئىش!

ختاي كوممۇنىستلىرى ئىنقىلابنىڭ مەركىزى بولغان غۇلجا خەلقىدىن، ئىنقىلابچى كادىرلاردىن ئوچ ئېلىش ئۈچۈن بۇ ئىشنى ئەتتەي ياساپ چىقارغان.يەنى جاللات ژاك جىننىڭ بۇيرۇغى بىلەن ئەكسىل ئىنقىلابچىلارنى بېسىقتۇرۇش ئىشخانىسى (بۇ ئىشخانىنىڭ مۇدىرى ـ دۇك جىكۇى، مۇئاۋىنى ـ يەھيا پالتىيىۋ.) تەرىپىدىن ياساپ چىقىلغان ساختا، يالغان ئىش ئېدى.

ختايلار ئەينە شۇ ئوزلىرى ياسىغان يالغان ئىش ئارقىلىق، يۈزلىگەن مۇنەۋۋەر قېرىنداشلىرىمىزنى ئولتەردى. مىڭلىغان بېگۇنا ئادەملىرىمىزنى تۈرمىلەرگە تاشلىدى. بىراق، ئىلى خەلقى تۇنۇگۈنكى ئىنقىلابچىنىڭ شاراپىتىنى تېخى ئۇنتۇمىغان، قوراللىق مىللىي ئارمىيە قىسملىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شارائىتتا، بۇنداق تەلۋىلىك سىياسەت ئىلى خەلقىنىڭ غەزىنى قوزغاپ، يەنە بىر ئىنقىلابنىڭ پارتلاپ كېتىشى مۇمكىن ئېدى. بۇنى سەزگەن كېڭەش ھوكۇمىتى، ئۇيغۇر خەلقىگە نىسبەتەن ئېھتىياتچان سىياسەت ژۇرگۈزۈش تۇغرىلىق ختاي رەھبەرلىرىگە مەسلىھەت بېرىپ ئولگەرگەن ئېدى.

ژاك جىننىڭ تەلۋىلىگىدىن شىنجاڭدا چاتاق چىقىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەن ماۋزېدۇڭ، شۇ ژىلنىڭ ئىيۇل ئېيىدا غەربىي ـ شىمال بەش ئولكىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى شى جۇڭشۈننى ئەۋەتىپ، شىنجاڭ خەلقىنى ئالداش ئارقىلىق، بۇ يەردە يەنە بىر قېتىم ئىنقىلاپ پارتلاپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى. شى جۇڭشۈن، ل. مۇتەللىپ نامىدىكى باغدا كادىرلارغا ۋە ئامىمغا نۇتۇق سوزلەپ، ئوزى ماۋزېدۇڭنىڭ تاپشۇرۇغى بىلەن ئىلغا كەلگەنلىگىنى ئېيتىپ شۇنداق دېدى: «ئىلى رايوندا ئەكسىل ئىنقىلابچىلارنى بېسىقتۇرۇش ھەرىكىتى سۈئىي ھالدا كەڭكىتىۋېتىلگەن. بۇ يەردە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى ئىشى خاتا بېكىتىلگەن» دەپ خۇيسەنلىك قىلىپ موشۇ ئىشقا مۇناسىۋەتلىك ناھەق ئېتىلىپ كەتكەنلەرگە «ئېچىنغان» بولدى. تۇتقۇن قىلىنغان مەھبۇسلارنى دەرھال تۈرمىدىن بوشۇتۇشنى تەلەپ قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، «ئەكسىل ئىنقىلاۋى شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى»توغرىسىدىكى قۇرۇق داۋراڭلار قانداق تېز پەيدا بولغان بولسا، شۇنداق تېز جەمسىپ كەتتى. بۇ ئىشقا مۇناسىۋەتلىك تۇتقۇن قىلىنغان مەھبۇسلار تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ تۈرمىدىن بوشۇتىلدى. 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى بوشۇتىلغان تۇتقۇنلارنىڭ ئىچىدە ـ ئابدۇرۇپ مەخسۇم، مەھەممەتجان مەخسۇم ۋە موشۇ قۇرلارنىڭ مۇئەللىپىمۇ بار ئېدى.

ئۇيغۇر خەلقى ئالدىدا قان قەرىزگە بوغۇلغان ژاك جىن «سولچىللىق خاتالىغى ئوتكەزدى» دېگەن نام بىلەن بېجىنغا يوتكەپ كېتىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا تۇلكىدەك ھېجىيىپ تۇرىدىغان يەنە بىر ھېلىگەر ژاك ئىنماۋ «پادىشالىققا ئولتاردى».

موشۇ يالغان ئىشنى ياساپ چىقىشتا ختايغا يار ـ دەم بەرگەن مىللىي مۇناپىق ئەنۋەر جاكۇلىن1960ـ ژىللاردىكى مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى دەۋرىدە قولغا ئېلىنىپ، ئۇرۇمچىدىكى ئوزى ياساتقان تۈرمىدە توكۇلىتىپ ئولتۇرۇلدى!

هازىر بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئوتكىنىگە تۇپ ـ توغرا 50 ژىل بولدى. بۇ ئىشنىڭ تىرىك شاھىتلىرى بار ـ غانسىرى ئازىيىپ كېتىۋاتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن موشۇ خاتىرىنى يېزىش ئارقىلىق، ختاينىڭ ھېلە ـ مېكىرلىرىنى خەلقىمىز ئالدىدا پاش قىلىش بورچۇمنى ئورۇنلۇدۇم. بىراق، بىز ختاينىڭ ھېلە ـ مېكىر، سۈيقەستلىرىنى ھەرگىز ئۇنتۇماسلىغىمىز كېرەك.

سابىت ئابدۇراخمان.

«بىنى ـ بى دېگۈلۈك»

(تاريخىي هېكايە)

رەخىم ھەببىي

ئۇچار قۇش- پەررەندىلەردەك قەزانىڭ قەدىرىگە كىم يېتەر؟ ئەركىن ئوچۇشنىڭ قەدىر- قىممىتىگە خوتەنلىكلەر يەتسە كېرەك. چۈنكى ئۇ پەر- رەندىلەر كەڭ ئاسماندا، ئازاتلىغى ئۈز ئىلكىدە ئوز خاھىشچە جەۋلان قىلىدۇ دە، ئوز خالىغىنچە سايراۋېرىدۇغۇ.

1755 ـ ۋىلىدىن 1759 ـ ۋىلىغىچە ئۇيغۇرستاننى، مانجۇ- خىتاي چېرىكلىرىدىن ئىككى مىللىون قىرىلىپ كەتكىچە، ياۋۇزلارچە تىرىكشىپ ئاران ئىستىلا قىلىنۇالغان. ئۇيغۇرستاننىڭ ئون چوڭ ۋىلايىتى: قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچار، ئىلى، قۇمۇل، قاراشەھەر، تار- باغاتاي، ئالتاي خەلىقلىرى ـ ئاساسەن ئۇيغۇرلار ئايرىم ـ ئايرىم خان- لىق ـ بەگلىك ئوردىلارغا بولۇنۇپلىپ، قانغا پېتىپ، ياۋۇنىڭ بىر- بىرلەپ چوقۇشىغا ئۇچراپ مەھكۇملۇققا ئۇچرىغان ئىدى.

مانجۇ خاندانلىغى ـ چىڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنى تىز پۈكتۈرەلىگەن بىلەن دىلىنى، تىلىنى ھەرگىز چىدەرلەممىگەن. چۈنكى چىڭ سۇلا ـ لىسى ئىغىر چىقىمغا ئۇچرىغاچقا، سىياسەتتە ئوتقان بولسىمۇ، ئىختىساد- تا تالاپەت گىرداۋىغا يېتىپ قالغان ئىدى. شۇ تالاپەتتىن قۇتۇلۇش ئۈ- چۈن مەملىكەت بويىچە بىر يارماقنى (پۇلنى) «ئىككى» دەپ ژۇرگۈ- زۇشكە1760 ـ ۋىلىدىن باشلاپ پەرمان چىقارغان. بىراق يارماقتا سان كورسۇتۇلمەي، بىر يارماقنى (پۇلنى) «بىر» دەپ ژۇرگەن خوتەنلىكلەر «ئىككى» دېيىشكە زادى كونەلمىگەن ئىكەن.

بۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ ئالتە شەھەر ئاتالغان قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاق- سۇ، كۇچار، ئۇچتۇرپان ئاق تاغلىق (ئاپپاق غوجا باش بولغان ئىشانلار كىرۇھى قەشقەردە،) قاراتاغلىق (يەركەندە ئىسھاق ۋەلى باش ئىشانلار كىرۇھى)غوجىلار يېغىلىغى ئۇيغۇرستاننىڭ جەنۇبىدا يۈز ۋىلىدىن ئارتۇق ئوز ئارا جەڭگۇ- جېدەل، قان كېچىش دەۋرىدە، ھەر قايسى شەھەر خان- لىرى ئوز نامىنى چەكتۈرۈپ پۇل (يارماق) چىقارغان. ئۇلار ئوز پۇلە- نىڭ بىرسىگە، كونا پۇلدىن ئىككىسىگە تېڭىشكەندە ھەم يالغۇز خوتەن- لىكلەر بىرگە ـ بىر مەۋقەسىدە مەككەم تۇرۇپ، «بىيگە بىينى ئالتىمىز، ھەيكىز بىيگە ئىككى پۇل بەيمەيمىز»دەپ زادى كونمىگەن ئىكەن. ئەن- دى چىڭ سۇلالە ھوكۇمىتى «بىر يارماقنى ئىككى پۇل» دەپ ژۇرگۈ- زۇگلار دەپ، ھوكۇمەت بىكىدىن تاراتقان يارماقلىرىنى تاراتسا، خوتەن- لىكلەر «بىينى ـ بى دېگۈلۈك» دەپ، بازارلاردا، ئۇ پەرمان كۈچىگە ئىگە بولالمىغان ئىكەن.

ئىتالىيەنىڭ ساياھەتچىسى ماركو پولو 1271 ـ ۋىلىدا ئىچكىرى خىتايغىچە قىلغان سەپىرىدە خوتەندىن، يەركەن، قەشقەر ۋە ئاقسۇ، كو- چارلاردىكى خەلىقلەرگە بەرگەن باھاسىنى، مەن ئۇنىڭ رۇسچە چىققان خاتىرە كىتابىدىن ئوقۇغان ئىدىم. ئۇيغۇرستاننىڭ ھېچ يېرىدىكى خەلىق، ماركو پولونىڭ دىققىتىنى خوتەنلىكلەردەك جەلىپ قىلمىغان ئىكەن. «مىروۋۇي نارود» (جاھاندىكى ئەڭ ئېسىل ئادەملەر) دېگىنىكەن. ئۇ شۇنداقلا «بىر سوزلۈك، تىرىك، تېتىك، ھېساپسىز ـ ئا- دەتتىن تاشقىرى ئىشچان، ئۇلۇق خەلىق ئىكەن» دېگەن.

ئۇيغۇرستاننى چىڭ سۇلالە قوشۇنلىرى كۇچارنى تورت ئايدا، قەشـ- قەرنى بەش ئايدا، يەركەننى 6 ئايدا، خوتەننى سەككىز ئاي قامال قىلىپ ئاران ئالغىنىغا قارىغاندىمۇ، خوتەنلىكلەرنىڭ ئاۋال ـ ئاخىردىكى ھەممە ھەربىكەتلىرىنى «ھۇشىدەرەگە» خۇلاسىلىغاندەك...

1761 ـ ۋىلى ھەر ـ بىر ۋىلايەتتە بىردىن ئىش بېجىرگۈچى ئامبال، بىردىن ھاكىمبەگ،31 ھەر خىل ساھە بەگلىرىنى بەلگۈلىگەن چىڭ ھو- كۇمىتى، خوتەن ئامبىلى بىلەن ھاكىم بىگى قوشۇققا (قوشۇق 1760 ـ ۋىلى فوكوكۇڭ ئۇنۇانى بىلەن تارتوقلانغان) بىر پۇلنى (يارماقنى ئىك- كى پۇل دەپ ژۇرگۈزۈشنى، قارشى بولغانلارنى جازالاشنى ئەمىر پەر- مان بىلەن خەۋەردار قىلغاندا، بەگلەر مەسلىھەت قىلغان.

خوتەننىڭ دولەت باغ ئالدىدىكى مەيدانىنىڭ بىر چېكىسىدىكى ئام- بال يامۇلى، ئاساسى شەھەر مەركىزى ھەربىي ـ مەمۇرى ئىمارەتىنىڭ «داتاڭ» ئاملىق مەيدانغا (كاللا كېسەر جاللاتلار مەيدانى) ئىشكى قا- راپ تۇرىدىغان كەڭ زالغا زىياپەت دەستىخان يايغۇزۇپتۇ. بۇ زالغا قو- شۇق ھاكىمبەگ باشلىق 31 ھەر ساھە بەگلىرى بىر ـ بىرلەپ كىرىپ، ئۇزۇن ئۇستەلنىڭ باش تەرىپىدە ختاي بوتىدەك بەلگە تايىنىپ ما- جۇچە كوكۇلا قويغان، قالپاق كىيگەن، مانجۇچە ھەيۋەتلىك چاپان چا- را دولىغا ئارتقان، ئىچىدە ھەربىچە ساۋۇتلۇق كىيىملەرگە ئورالغان ئام- بال كېرىلىپ تۇرغانلىقى ئىككى تەرىپىگە بولۇنۇپ ئورۇن ئېلىشتى. ئۇ- لاردىن توۋەنگە ئەشۇ بەگلەرنىڭ ئىشىنى خەلىق ئىچىدە ژۇرگۈزىدىغان ھەر خىل كەسىپ، ساھە بويىچە ئاقساقاللار جاي ئالدى.

بۇ زىياپەتنى تەسۋىرلىسەك، خوتەننىڭ پۈتكۈل سۈينى سىيا قىلىپ يازساق، ئومۇر يەتمەيدۇ. زىياپەتتىن كېيىن ئامبال ئىشارىتى بىلەن كو- رۇنۇشكە سۈمباتلىق، تىپى خوتەنلىكتەك يازدىمۇ تەلپەكنىك ئەڭ ئېسىلـ- نى باشتىن چۈشەرمەيدىغان، گەپ ـ سوزگە پىششىق، قاڭشالىق، قارا ـ قاش، قاراكوز قوشۇق بەگ:

ـ يۇرت ئۇلۇقلۇيۇم، ئامبال غوجام كايامەتلىك شاھىمىز خانىمىزنىڭ ئەمىيى ـ پەيمانىنى... ـ دەپلا كەپنى باشلىۋىدى، باشتىكى بىر ئاقساقال كەپنىڭ بىلىغا تېپىپ:

ـ غوجام بېگىم، ئۇقۇشلۇق! خەۋىيمىز بايايى. بىي پۇلنى ئىككى پۇل دەگلا، دېگەننىي. باشقىمۇ كەپلىيى بايىمكىناي؟ پاشا غوجاملاينى مېيمان قىلغاندەك كايىپشىپلا... ـ دەپ تىكىلدى، تومۇرچى ـ مىسكەرچە- لەرنىڭ ئاقساقلىي روختى نوچى. بۇ نوچىنىڭ تىكىلىپ قارىشىغا ھاۋۋـ- شىپ كەلگەن غالجىر ئىشتىمۇ ئەيمىنىپ قالاتتى.

قوشۇق ھاكىم بەگ بۇ قىرىق كىشىنىڭ زالغا ھۇرەيگەن شىردەك كو- رۇنۇپ، خوتەننىڭ سەراپ ئىسىغىدىمۇ، سالۋارىغان قوزا تېرە تەلپەكلە- رىنى چوكۇرۇپ كىيىپ، ژۇك ئارا ئوتتەك يېنىپ تۇرغان كوزلىرىنى ۋە ئۇستەل ئەتراپىدىكى شىرەلەردە كەڭرى ئورۇن تۇتۇپ جايلىشىپ جال- لاتلاردىن تەپ تارتماس ھالەتتە، بىر ـ بىرىگە يەر تېگىدىن كولۇيۇپ قاراشلىرىدىن، يەكتەكنىڭ ئوچۇق يورۇغىدىن مەيدە ژۇكلىرىنىڭ كىرىپـ- لىشىپ كورۇنگىنىدىلا،«ئىم!...» دەپ ئىچىدىن تىنىۋالغان ئىدى. شۇڭ- لاشقا «ئەندى بۇ خەقنىڭ خۇي ـ پەيلىنى بىلگەن ماگا، ئارتۇق گەپ كەتمىسە كېرەك. ئىزىتىمدىن چۈشمەي، ئامبال ئوزى بىر نېمە دەيدىغان- ىدۇ» دەپ قول شىلتىپ، ئامبالغا قاراپ ئىككى قولىنى كەڭ كېرىپ «مەن بولامماي قالدىم، ئوزلىرى بىر نېمە دىسىلە بولامدىكىن» دېگەن- دەك ئىشارە بىلدۈردى.

ھە، دۇنيانىڭ كەڭكىسىگە سىغىۋالغاندەك ھېسىياتتىكى ئامبال بولسا، ئوز ھوكۇمرانلىق قىرىدىن چۈشەرمىدى؟ مانجۇچە بىر نېمىلەرنى دەپ تىللاۋالدىدە (بۇنى رەزگى تۇگچىسىمۇ چۈشەنمەي قالدى) يەنە ئوزىنى پەسكوينا چۈشۈرگەن بولدى ۋە ھىجايغان پېتى:

ـ چىڭ گى ... چىڭ گى ... ـ دەپ خۇددى توس كوتەرگەندەك، تا ـ ماققا بېقىكلار دېگەننىڭ مەنىسىنى ئۇختۇرغاندەك بولدى. ئۇنىڭ بۇ تەك- لىۋىنى، ختايچە، مانجۇچە بىلىدىغان داۋۇت گوپەي دەيدىغان بىر قو- لى بىلەكتىن چولاق، كۈمۈدىن كەلدىم، دەپ ئوزىنىڭ كۈچادىن كەلگىنى- نى، كۈچا قورغالىنى تورت ئاي ساقلالىغان ئابدۇكېرىم بەگنىڭ قەيسەر قوغدىغۇچىسى بولغان، قولى چولاق بولغاندا، خوتەندە توختاپ قالغانىنى يوشۇرۇپ ژۇرگەن كىشى، مانجۇچە «بىز شاراپ ئىچىۋاتقاندەك... نېمە دەيدىلا» دەۋەتتى.

بايىاتىن ئامبالنىڭ شىرەلەرگە قويىدۇرۇۋەتكەن ھەر خىل سەي، تونۇر- كاۋاپ، سامسا، نانلار، تاتلىق ـ تۇرۇملارنىڭ ھەممىسىنى زەھەرلەنگەن نەرسىدەك بۇرۇنلىرىنى تۇرۇپ، «چوشقا گوشىمكىن ئەڭ بولمىغاندا» دېگەندەك ژىرگىنىپ ئولتۇرغان ھەممە خوتەنلىكلەر داۋۇت گوپەيگە «نېمە دەۋاتسەناۋاي؟» دېگەندەك دۇررىدە قاراشتى. داۋۇتمۇ چۈشەنـ- گەندەك:

ـ ماۋۇ پاقا كاداي، «ئىچىنى» سالامەتلىككە ھە!» دېگەندەك بىزگە زەھىرىنى چېچىۋاتامدا كوسلە، غوجۇلۇيۇم، ـ دېدى داۋۇت كۈچارلىق بولغاچقا «ر» تەلەپپۇزنى راۋۇرۇس كەلتۈرەتتى ـ يۇ، بۇ قېتىم...

مېھمانلار پاراق ـ پۇرۇق كۈلۈشۈپ كەتتى. بۇ چاغدا قوشۇق بەگ ئىغىر بېسىقلىق ھالەتتە، قويۇق قاپقارا بورۇت، ساقاللىرىنى سلاپ، بۇ- لاقتەك يوغان قوي كوزلىرىنىڭ قىرىدا، ئىچىنغان قىيابەتتە:

ـ ئاقساقالا، كوپ كۈلكىنىڭ ژىغىسىمۇ بايايى، ـ دېگەن ئىدى. يەنە توختى نوچى غورۇڭ، غورۇڭ ئاۋازى بىلەن:

ـ ھەيقانچە ژىغلىساقاي، بولتۇيقىدەكلام ژىغلامىز. ئولگەنلە ئولەپ ـ ھاي، قالغانلا قالايمىزاي غوجام، ـ دەپ توختىۋىدى،قوشۇق بەگ ئۇ- نىڭ گىپىنى ياقتۇرمىغاندەك!

ـ ئەل ـ يۇرتنىڭ ئامانلىغى ئۈچۈن بولسىمۇ، تىلىڭغا كورمەك سىلىپ تۇرساڭ ياخشى بولامىكىن؟ ـ دەپ توختى نوچىنىڭ قىزىشىپ ئوت ئېلىپ كېتىشىدىن ھەزەر ئەيلىگەن، ئۇ سوغ كەپنىڭ مۇزدەك سۈينى سەپكەندەك بولدى. بۇ ھالەتنى توغرا بايقىغان باشقا ئاقساقالۇ، ئوتتۇز بەگلەرمۇ توغرىلاندىدە، غۇۋۇر ـ غۇۋۇرلاپ توختىنى جېمىلدى.

* * *

1760 ـ ۋىلى چىڭ سۇلالىسى خانى چىيەنلۇڭ ئوز پۇلنى ژۇرگۈ- زۇش ئۈچۈن يېگىدىن يارماق قۇيغۇزدى. يېڭى پۇلنى ئەسكەرلىرىدە- كى زاپاس مىسلاردىن پايدىلىنىپ، تامامەن چىڭ سۇلالىسى پۇللىرى- نىڭ، نوسخىسى قىللۇنۇلدى. ئۇنىڭ ئالدى تەرىپىگە خەت بە- لەن «چىيەنلۇڭ تۇڭباۋ» دېگەن سوز قويۇلۇپ، پۇلنىڭ قۇيۇلغان ۋاقتى ھەم بېكىتىلدى. ئارقا تەرىپىگە مانجۇ، ئۇيغۇرچە«يەركەن» سوزى بىلەن قەيەردە قۇيۇلغانلىغى كورسۇتۇلدى. ئۇنىڭ ئېغىرلىغى دەسلەپتە ئىككى مىسقال، كېيىن بىر مىسقال 2 ۋۇڭ بولدى. بۇ پۇللار ئۇيغۇر لېكسىسى بويىچە «يارماق» ئاتالدى. ئۇ پۇللاردا قىممەت سانى بولمىغاچقا (ئەل- نىڭ ساۋاتسىزلىغى نەزەردە بولۇپ) بىر يارماقنى «بىر يارماق»، ياكى خەلىق ئىچىدە«بىر پۇل» دەپ ژۇرگۈزەتتى. شۇگلاشقا بىرنى بىر دەپ ئاتاش لازىم بولغان.

پۇتكۈل دۇنيا بويىچە پۇل بىرلىكى بۇيرۇق ـ پەرمان بىرلە- گىنىڭ، يەنى ھوكۇمدارلىقنىڭ كۈچىنى كورسىتىدىغان مۇئامما ئىدى. 1761 ـ ۋىلى مۇنداق يۇل ئۇچتۇرىاندا، 1766 ـ ۋىلى غۇلجىنى ئىلى ۋادىسىغا مەركەز قىلىپ شەھەر سېپىللىرى قۇرۇلۇپ،ھو- كۇمەت ئورۇنلىرى بېكىتىلگەندە غۇلجا شەھىردە قۇيۇلغان.

پەقەت خوتەندە بىر يارماقنى ئىككى پۇل دېگەنگە خوتەنلىكلەر كوز- سىگەندە، ژۇقۇرىدا سوزلەنگەن زىياپەت بىلەن خوتەننىڭ ھەر قايسى ناھىيە بازارلىرىدىن كەلگەن ئابرويلۇق ئاقساقالارنى ژىغىپ، خەلىقنىڭ ژۇرۇگىگە قول سېلىپ، سىلاپ تۇرۇپ بېشىنى ئەگدۈرمەكچى بولۇشـ- قان ئىدى. ئىش قاملاشماي، پىلان بورانغا ئۇچتى. غودايغان بوينى قاتـ- تىق خوتەنلىكلەرنىڭ مىلادىدىن 22 ئەسىر ئىلگىرىدىن خاقانى ۋايجـ- را سۇلالىسى تاكى قاراخانىيلار دەۋرىگىچە يوز نەچچىلىگەن مىراسخور خانلىرى ـ خانزادىلىرى ئوتكەنكى، ھېچ قاچان ھېچ قايسى ياۋۇغا ئېگىلـ- مىگەن باشنى كوتەرگەن بويۇنلۇق خەلىق ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ئېختىسادى بوھرانغا ئۇچراپ، ئۇنىڭ تەڭ- شىگى پۇل مۇئامىلىسى بىلەن ماددى ئەشىيالارنىڭ ئوز ئارا ماسلىشىپ كىتەلمىگەنلىكىنىڭ چوڭ زىيىنى پاتقىنىغا پاتماقتا ئىدى. ئۇنىڭ ئۈچۈن «جازالاپ قورقۇتۇش» ئۇسۇلىنى قوللانماقچى بولدى.

چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى تەڭرى تاغنىڭ جەنۇبىي تارىم ۋادىسـ- ىنىڭ6 شەھىردە بىردىن ئىش بېجىرگۈچى ئامبال، قەشقەردە ھەممە ئام- بىللارنىڭ ئۈستىدىن قارايدىغان مەسلىھەتچى ئامبال ئۇنۇنۇالىق خادىم- لارنى قويغان ئىدى.

خوتەننى ئېلىشقا قاتناشقان سەككىز تۇغلۇق چىڭ سۇلالە ئاساسى ئارمىيەسىنىڭ بىر توغلۇق ئارمىيە قوماندانى فۇدى، ئىش بېجىرگۈچى ئامبال بولغان. مۇشتەك ـ مۇشتەك بۇلتەيگەن ۋە تېشىغا چاچراپ چە- قىپ كەتكىدەك كوزلىرىدىن ياۋۇزلۇق يېغىپ تۇرغان فۇدى، تۇرىدى- گى يولەنچىگى پۇزۇر نەقشىلەنگەن كورسا شىرەدىن، ئىلان چېقىۋالغان- دەك چاچراپ دەس تۇردىدە، ختايچىلاپ «خۇگدەندە جاخوڭ» (ھا- رامزادىلار) دەپ ھوكۇرىدى...

ئوزى بىلەن بىللە ئېلىپ بارغۇزۇپ، ئولتارغان جايىغا ھازىرلاپ تۇ- رىدىغان يولەنچۈكلۈك كورىسىدىن (جىرغا، تەختى، كىرىسلوسى) ئىر- غىپ تۇرغان پېتى، بۇتتەك تۇرۇپ قالغان ئامبال، غەزىۋىگە بەس كېلەم- مەي ۋاقىراشنى ـ جاقىراشتەك دەرىجىگە يەتكۈزۈۋەتتىۋ يەنە دەرھال پادىشاسى چىيەنلۇڭنىڭ پەرماندىكى: «ئەپلەپ بىر يۇمشاق ئامال تې- پىپ دەۋەت قىلغىن، بىر پۇلنى ئىككى پۇل، دېگۈزۈشكە ...» دېگەن سوزلىرى ئېسىگە يەتتىمۇ، زالدىن ھەممىنى قارا قويۇق قويدەك ھايداپ داتاڭغا چىقىۋاتقان سەككىز تۇغلۇق ئارمىيە ئەسكەرلىرىگە (بۇ- ساپلا مانجۇ، ئازىراق مۇڭغۇل چەۋەندازلىرىدىن قۇرۇلغان گۇاردىيە سىياقى، ھەممە مەشىققە مەشىقلەنگەن شۇ زامانىسىنىڭ جەڭگاۋار ئەسكىرى ئارمـ- يە ھېسابلىناتتى) قول كوتۇرۇپ، بىر نېمىلەر دېدى.

شۇنىڭ بىلەن بەگلەر ئىچكىرىنىڭ دەلىزىدە كەڭ پەنجىرىلەردىن دا- تاڭدا بولۇۋاتقان ئالامەتنى كورۇپ تۇرغىدەك جايغا قاتار تۇرغۇزۇلدى- دە، قىلىچلىرنى مۇرۇگە قويغان، بىر قولدا ختايچە ئاي پالتىلىق نەيزە- سىنى تىك تۇتقان، تامام تومۇر دوبۇلغا، ۋە ساۋۇتلار (بۇ كىيىملەر مانجۇ- چە فورما) كىيگەن چېرىكلەردىن بىرەر يۈزدىكى توگلاتقان مۇز ھەيكەل- دەك جەررا تۇردى.

يەنە بىرەر يۈزچە شۇنداق جاللاتلار ھېلىقى قىرىق ئاقساقال ئىناۋەت- لىك، سالاپەتلىك كىشىلەرنى ئىشت ـ ئېشەكتىن خار ئەيلەپ تۇرتكـ- لەپ، ژۇلقۇچلاپ داتاڭ مەيدانىغا قاتار سەپدار قىلىپ، ئارىلىرىنى ئىككى چامدامدىن قويۇپ تىك تۇرۇشقا مەجبۇرلاپ، ئالۋاستىلارچە ھەربىكەتلىنىپ ژۇرەتتى.

كوزلىرىدىن قىساس ئوتلىرى، نەپرەت چوغلىرىنى يالقۇنلۇتۇپ، مو- نۇ جاللاتلارنىڭ قارا بورانلىق خورلۇغىدا چاقماق چېقىلغانغا ئۇچراۋاتقان- دەك، توپان بالا بېسىۋاتقاندەك ھەر نە خەتەرگە دۇچ كېلىش ۋەسۋەسـ- گە چۈشكەن قىرىق كىشى، خوتەن چەكمەنلىرىگە ئورۇلۇپ، ئىچىدىكى يەكتەكلىرىنىگمۇ ياقىلىرى ئېچىلىپ، بەل باغلىرىدىن قالايمىقان ئۇرۇ- لۇپ، مەيدىلىرىدىكى تۇكلىرى ھۇرىيىپ ئەلەمدە چىگىج كىرىپتۇ. ئۇ- لارنىڭ ئىككى پۇتى ئىككى ياققا قايرىلىپ كېرىپ، دەرۋازا قانىتىدەك يەرگە مىقلاپ قويغاندەك زەبەردەس تۇراتتى. فودى ئامبالنىڭ بولسا، ئاغزى دورداي كالپۇكلىرى ژۇمۇلۇشنى بىلمەيدىغاندەك، يەگدەك بورۇن تۇشۇكلىرى، ھەر ـ بىرسى بىردىن چاچقان كىرىپ چىققىدەك كېرىـ- لىپ، تاشتەك ئۇيۇل، قىمىرلاپ كەتسە، ئېسىلغان ئون ياۋۇمۇ ئون تەرەپ- كە ئىرغىپ چۈشكىدەك قاۋۇل ئادەمنىڭ ئاغزىدىن ئەندى ئىككىنچى بىر سوز چىقساكى، پۈتكۈل خوتەننى ئورت قۇچۇغىغا ئالىدىغاندەك سىزىلەتتى.

ئامما قىرىق خوتەنلىكلەرنىگمۇ ھەممىسىنىڭ يالاڭ باشتاق، يېڭى قـ- رىلغان ۋە پاقىراپ تۇرغان باشلىرى، چىڭ تۇگۈپ كوتۇروۋالغان قىپ ـ قىزىل قىساس مۇشتۇملىرىدەك كورۇنەتتى. بۇنى ئامبال ھەر قانچە قاتىل جاللات بولسىمۇ، بايقىماسلىغى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

بىراق مونۇ قىرىق كىشى، تەجاۋۇزچى ئارمىيەگە، ئوزلىرىدىن ئون ھەسسە ئارتۇق كۈچلۈك كەلگىنىگە، جۇگغار ئويمانلىغىدىكى موگغۇل ۋە ئىسلىق ئۇيغۇرلار ئىككى ژىل، خان غوجا، ئاي غوجام، ئابدۇكېرىم، ئابدۇ- خالىق كەبى يەگلەرنىڭ كۈچارنى ئون تورت ئاي، ئىككىنچى قۇرشاۋدا تورت يۈز مىڭ ئارمىيە بىلەن جاۋخوي كەلگەندە، بارى يوقى كۈچاردا 80 مىڭ توتۇن خەلىق بىلەن يەنە تورت ئاي بېرىلمەي، يەنە ئاخىرى قورشاۋدىن چىقىپ، يەركەنگە كەلگەن.قەشقەرنىمۇ بەش ئاي، يەركەننى ئالتە ئاي، خوتەننى سەككىز ئاي، شۇخان غوجىلار مىللىون مانجۇ ئارمـ- يەلىرىگە بېرىلمىگەن جەڭگاۋارلارنىڭ ئەۋلادلىرى، سەپداشلىرى، مىراس- خورلىرىدىن ئىدى.

* * *

ھوكۇمەت مانجۇچە، كېيىن ئوزلىرى قۇيۇپ تارقاتقان پۇتەي يارماقـ- لىرىنى «پۇل» دەپ ژۇرگۈزۈشكە ئەمر ـ پەرمان چىقىرىپ، ئەمەلدە بىر يارمىغىنى ئىككى پۇل دەگلار، دېگەنۇ، تېگىشكەندە كونا ئىككى يار- ماققا،ئوزلىرىنىڭ ئىككى ردەمىمۇ يوق، كونا يارماقتىنمۇ كىچىك بىر مىـ- قال ئىككى پۇگلۇق يارمىغىدىن بىرنى بېرىش بىلەن ئوز ئېختىسادىنى ردەتلىمەكچى بولغىنىغا قانداقمۇ بۇ قىرىق كىشى، پۈتكۈل خەلقى كونىسـ- ى، بۇلارنىڭ كونۇشى مۇمكىن؟...مانا كەپنىڭ پوسكاللىسى. ئامما ئامبال ئوپـ- لاتتىكى،مۇشۇ ئاقساقاللار مەنسەپدار بەگلەردەك بىر پۇلنى ئىككى دەگلا دەپ خەلىققە دېسە، بەلكى خوتەنلىك جاھىل خەلىقلەر ماقۇل دەپ قا ـ لار، دەتتىدە...

ئامبال فۇدى غاج ـ غۇج، شالدىر ـ شۇلدىر قىلىپ ساناپ ماڭغاندەك دەسسەپ سەپ ئالدىغا كەلدى. قىرىق كىشىنى چورەدەپ تۇرغان قو- راللىق جاللاتلار ئارىدا كاللا ئالىدىغان بۇقىدەك بويۇنلىرى توم، يېرىم يا- لىڭاچ ئىپىق سىمان تورت جاللات كاللا كېسەرلەرمۇ جادۇدەك يۈزى كەڭ قىلىچىنى يالاڭلاپ، مورىشكە توغرىسىدىن قويۇپ ئىككى قول- لاپ بىسىنى ئارقىغا كەلتۈرۈپ، چاتانى كېرىپ، قىپ ـ قىزىل تامبالل- رىنى تارتىشتۇرۇپ بۇيرۇق كوتۇپ تۇراتتى.

ئامبالنىڭ زوۋانى نەرە تارتتى: (ئۇنىڭ گىپىنى تەرجىمان ئورۇدى).

ـ ھاي خالايىق ئۇلۇق پادىشايۇ ئەزەمىگلار چىيەنلۇگخان جاناپلىرى ئەمرى پەرمان چىقاردىلەركى، بىر پۇلنى ...

ھەممە خوتەنلىكلەر بايىاتىن خورلانغانىنى ئاز دەپ، «پادىشارىگلار» دېگەنگە چىداپ تۇرۇشقا دەرمانى قالماي، قول قوشتۇرۇپ تۇرغان ھا- لىتىنى بىردىنلا ئوزگەرتىپ، فۇدى ئامبالغا قارىتىپ شىلتەپ:

ـ غوجامەي، كاپىلىنىڭ ھېچ قايسى گادىيى بىز موسۇلمان ئەھلـ- نىڭ بولامايدىيا، ـ دەپ بىر ئېغىزدىن چۇقۇراشتى.

ئامبال ھىررايۇ چېشىلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، ئاچچىق غەزىۋىنى لازا يېگەندەك چاپناپ ژۇتۇژەتتىدە، قوش قاناتلىق ئىشكىتەك سالپاق قۇلاقـ- لىرىنى سىلىغان بولۇپ بېكىتتى. ئاندىن:

ـ تىنچامسىلە يوقمۇ؟ ـ دەپ يەنە ھوكۇم ئاۋازدا مۇرىدى. ئامبال يەنە مورىدى:

ـ ھاي چەنتۇلار، ـ دېدى ئۇ تايىنىپ تۇرغان ئاي پالتىلىق نەيزىنىڭ سىپىنى پەلەككە شىلتىگەندەك ئەيلەپ ـ ئىككى ژىل ئاۋالقىلا نېمە كەچمىشكە ئۇچرىغىنىڭلارنى ئۇنتۇپ قېلىشقان ئوخشۇمامسىلەر؟

بۇگۈن قىرىق خوتەنلىكنىڭ ئۇ دۇنياغا بارغاندىمۇ ئېسىدىن چىقمايـ- دىغان دەھشەتلىك قىرغىن بولغان 1759 ـ ۋىلىنىڭ 8 ـ 9 ـ ئايلىرـ- دىكى، «كېيىن قىساس ئالدۇ، دەپ سىپىل ئىچى مەلىدىكى يەتتە ياشـ- تىن يەتمىش ياشقىچە، ھەتتا بەزى مىللىي رەھبەرلەرنىڭ بوشۇكتىكى ئوغۇل بالىلىرىنى قىرغان كۈنلەرنى ئوز كوزى بىلەن كوركەن بۇ مويسەـ- پىت ئەرلەر ئوتتامدىغان. ئۇنى ئاز دەپ موشۇنداق قاچ ـ قاچتىن ئا ـ مان قالغان ئەركەكلەرنى كېيىن تۇتۇۋېلىپ، مال تامغىدەك قىلىپ «ئۇـ- دى» مانجۇ خېتى سېلىنغان تومۇر تامغىنى پىشانىلىرىگە باسقان ئازاب- ىنى، ئۇلارنى مانجۇ ئەمەلدارلار مال ـ ۋاران ۋە ئويلىرىدە قۇللۇققا ئايلاڭـ- دۇرغان «خەنچىك»دەپ خىتاي ـ مانجۇلارغا بېگى شەھەر، «خۇۋـ- چىك» دەپ خوتەن كونا سىپىل ئىچى ـ تېشىنى كونا ئۇيغۇر شەھىرى، دەپ ئاتىغاندا، خىتاي شەھىرىنىڭ سىپىل قۇرۇلۇشىغا ئەشۇ قۇللارنى- ھەتتا باشقا ئاھالىنى مالدەك ھايداپ ھاشارغا سېلىپ خەلىق سويەك ۋىلىگىدە سۇ ئىچكەندەك ئازاپ سېلىۋاتقانلىنى خوتەنلىكلەرلا ئەمەس، پۈتكۈل ئۇيغۇرستاندا بولۇۋاتقان مانا شۇنداق زالىملىقلارنى قاندىقمۇ ئۇنتۇسۇن!

(ئاخىرى 6 ـ بەتتە).

«بىينى ـ بىي دېگۈلۈك»

(ئاخىرى، بېشى 5 ـ بەتتە)

توختى نوچى يەنە ئەڭ ئاۋال ئامبالغا جاۋاب بەردى:

ـ ئامبال غوجام، ئۇنتامدىغان سىلىنىڭ باشقا سالغان ئـەلـەملىينى، بالايۇ ـ ئازاپلىينى. ئەندىزە ئاناڭنىڭ ئايىغىچىلىكى قالدىمۇ، دېگەنـدەك، نېمشقالدى. نېمە قىلسىلا قىلماملا!؟ ھىئى! مانا يەي!.. ھىئى!... ماشا ئاللا!...

ئۇنى تۆكچى سوپى ـ سوپىياڭ سىلىقلاپ رەندىلەپ، كەپلەرنى ئوڭلاپ تۇرۇپ، «ئەمرلىرىگە قۇللۇق. لېكىنزە جاھىل خەلقىمىز كونىمەيدىغان تۇرسا بىز قانداق قىلىتتۇق، دەۋاتىدۇ» دەپ تەرجىمە قىلغان ئىدى. ئامبال بۇ كەپكىمۇ چىچاڭشىپ كەتتى. مانجۇچە كەپنى ئۇقمايدۇ دەپ، ئوزى بىلىدىغان مۇڭغۇلچە «كويكەنوخومۇر» (ۋاي ئاناڭنى...) دېگەندەك ھاقارەتلەپ كەتتى. شۇندىن كېيىن «باۋخا»، «دا» دەپ ۋاقىراپ كەتكەن ئىدى جاللاتلار قىرىق كىشىنى چەمبەر چاس باغلىدى. بۇ چاغدا يەنە نوچى كەپتىن قالمىدى.

ـ ھەي ئامبال، پېشانىسىگە بەزىلەينىك تامغا باسساڭ، بىزلىينىڭ ئۇۋىكىمىزگە باسقان ئىدىڭ، ئەندى قولنى باغلىساڭ تىلنى باغلامايسەن. تىلنىمۇ باغلاي دېسەڭ كاللىنى ئالايسەن. ئۇنىڭ بىلەن قالغانلاينىڭ دىلىنى داغلايسەن. ئۇنىڭغىمۇ يازى بومماي كەتسەڭ، ئىلى تامانغا قوغلايسەن ۋەي! پاقا گاداي! ـ دەپ خوتەنلىكلەرنىڭ پاقا گاداي دېگىنى «ئەبلەخ، يارىماس مەلئۇن»، «ئەسكى خومەي» دېگەننى ئوقتۇراتتى. تۆكچى ئۇلارنىمۇ رەندىلەپ سىلىقلاپ كەتسىمۇ «دارىن غوجام ـ ئۇلۇققۇم» دېدى دەپ تەرجىمە قىلدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئامبال، ئۇ نوچىنىڭ ئەلپازىدىن يامانلىقنى سەزگەندەك بولسا كېرەك.

ـ ھەي دودەن (زومۇگەر مەنسىدىكى) تىلىگىنى تارت! ـ دەپ تۆكچىغا قارىغان ئىدى، بۇ يامان تىلىماقارەت ھېساپتا جاللات ئەسكەرلىرىدىن كوپ ئاڭلاپ قۇلاق كونۇپ قالغاچقا، نوچى كولۇۋەتتى.

ـ دەدەن بىزمۇ، سەنمۇ؟ ـ دەپ سوپى سوپىياڭغا قاراپ، توغرا توڭچىلىق قىل جۇما!ـ دەپ قوشۇپ قويدى. كولۇيۇپ توڭچىمۇ قورققىنىدىن نوچىغا مىياڭلاپ قاراپ قويۇپ توغرا ئوردى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ بولغىچە ئامبالنىڭ جىنى قاۋاننىڭ گومشرى ئوخشاش گومشرىدىن چىققىدەك بولدىدە، ئاي پالتىلىق ئەيزە بىلەن بىر شىلتەپ قىلىۋىدى، توختى نوچىنىڭ كاللىسى ئاندىق يەرگە ئىرغىپ چۈشۈپ ئىككى ئۇچ لىكىلداپ دومۇلاپ بېرىپ توختىغچە،ئامبال ئەيزە ئۇچىغا ئىلىپ ئىلىپ، بىر ـ ئىككى چامداپ بۇ ياقتا تۇرغان كوپەينىڭ ئالدىغا كەلدى:

ـ بىر پۇلنى ئىككى پۇل دەپ بۇخرالارغا ئوكۇت ـ نەسىھەت قىلامىسەن؟ ـ دەپ ياقىدىن ئىلىپ بۇركۇتتەك چاڭگال سېلىپ، ئۇنىڭ كېلىنى بوغۇۋالدى. كوپەي گەپ قىلالمىغاچقا، قويۇپ بېرىپ مولۇندەك تىكىلىپ تۇرىۋىدى.

ـ ئامبال غوجام، بىينى قايداق قىلىپ ئىككى پۇل دەيتىمىز؟ بىينى بىي دېگۈلۈك ـ گاي غوجام! ـ دېدى.

ئۇنىڭ كېپى تۈگەك ـ تۈگۈمەيلا، كاللا يەرگە دومۇلاپ چۈشتى. مۇشۇ پەيتتە غالىيان ـ ئالامان چىقىپ كېتىشنى ئالدىن ـ ئالا بايقىغان قوشۇق بەگ (ھاكىم بەگ ـ فۇگۇكۇڭ) ئامبالنى «ئاستا، قانغا ئوزلىرى قول تىقىۋالمىسلا!» دېمەككە يېقىنلاشقاندا، ئامبال نەيزىنىڭ تۇۋۇى ـ سىپى بىلەن نېرى ئىشتىرىۋەتتى ـ دە يەنە بىر ئاقساقالنىڭ ئالدىغا تىك تۇرۇپ:

ـ سەنچۇ، ـ دېدى نەيزىنىڭ ئارقا ئوچىنى ئۇنىڭ مەيدىسىگە تىرەپ تۇرۇپ، ـ سەنمۇ بىرنى بىر دەپ تۇرۇۋالامسەن؟!...

تۆكچى سوپى سوپىياڭ تەرجىمە قىلىپ، يېلىنىپ قاخشاپ:

ـ ۋاي غوجام ماقۇل دىسىلىيا! ئۇمدان غوجام!... ماقۇل دىسىلىيا!... دەپ كەتتى.

ـ بىينى بىي دېگۈلۈكاي! ـ دەۋەتتى ھېلىقى تۈكۈرۈكنى چاچىرىتىپ تۇرۇپ، سۈزىنى پارتلىتىپ چىقارغان خوتەنلىك ئادەم، سىيىت ئاخۇنۇم دېگەن ئىمام ئىدى. ئۇنىڭ يوغان سەللىسى ۋاقتى كەلگەندە قوزۇقتا ئىلىنسا، ۋاقتى يەتكەندە رەقىبىنىڭ قولىنى باغلاشقا ئىشلىتىدىغاندەك كورۇنەتتى. بۇ قەيسەر ئىمامنى، ئامبال، قوشۇق بەگنىڭ دېمەكچى بولغىنىنى سەزگەندەك تۇرسىمۇ، باشقىلارغا «كاللا ئالغان تەسىر قىلمىسا، جادۇغا چىقىرتىپ باسقاندا ھوشىغا كېلىشە، دەپ باغلاقتا تۇرغانلارنىڭ باش تەرىپىدە تۇرغان يالىڭاچ جاللاتقا «جادۇغا باس» دېگەندەك ئىشارە قىلىۋىدى، ئىمامنىڭ ئاللا قاچان بوينىغا چوڭۇلۇپ قالغان سەللىسىنمۇ ۋۇلۇپ تارتىپ، ئوزىنى تۇرتكىلەپ پۇتى تەرەپتىن جادۇغا بېسىپ، بىدە توغرىغاندەك، تورت كىشى توغراشقا ھەپىلەشتى. ئامبال بۇ ئىمامنى چىقىرامدىكىن دېسە، ھەر توغرالغان پەيتتە «ئىم!» دەپ ئاڭلىنار ـ ئاڭلانماس ئىنچىقلاپلا قويدى. توغراش تىزدىن ئاشقان پەيتتە ئىمام:

ـ بىينى بىي دەيتىمزاي! ئاللا بىي، بىي ياماق بىي، بىي پۇل بىي!... ـ دەپ جىنىنىڭ پارچە ۋاقىراپ كېتىۋىدى، ھەممە خوتەنلىكلەرگە، خۇددى ئىككى ژىل ئاۋالقى گودەكلەرنى چېتىدىن ژىرىپ چوڭرۇۋاتقاندا، بوشۇكتىكى بالىغا ئاتا ـ ئانىسىغا كورسۇتۇپ تۇرۇپ چاناۋاتقاندىكى چىقىراشلاردەك ئاڭلىنىپ كەتتى. ئاھ! ئۇيغۇر بالىسى! ئىمام ئاسمانغا قاراپ، خوداغا ناله قىلىپ،خۇددى ئۇ ئاخىرقى دەمدە ئاللانىڭ كوكتە تۇرۇپ موسۇلمان بەندىسىنى قارا كاپىرلار قىيناۋاتسا تاماشە كورۇۋاتقاندەك سەزدىمۇ نېمە؟!.. «ھەي!.. خۇدا! كويمەۋاتاملا!...» دەپ ئۇنى ئوچتى. شۇ چاغدا قاق يامباشنى ئىككى قاۋۇل جاللات تەڭ باسقاندىن كېيىن ئىش تۈگىدى.

باشقا كىشىلەر ئوپۇر ـ توپۇرغا ئوتكەندىن كېيىن، ئامبال جەڭ مەيدانغا كىرگەندەك ھەر ـ بىر باغلاقتىكى كونىمەس خوتەنلىكنى ئىككىدىن چىرىك بۇركۇت توشقان قامالىغاندەك مەجبۇر تۇتۇپ تۇردى.

ئامبال بولسا، «بىرنى ئىككى دەمسەن» دەپ سوراپ، «بىينى ـ بىي دەيتىمزاي!» دېيىشى ھامال كاللىسىنى ئالىۋەردى.

تورتىنچى كىشى، «خويچىك» كونا شەھەر (ئۇيغۇرشەھىرى) گەيچىگى (گەيشاڭ ـ بازار، گەيچاڭ ـ بازار باشقۇرغۇچى) غوجاق دېگەن كىشى ئىدى. بەشىنچىسى، توختىمەت دېگەن ھونەرۋەنلەر ئاقساقىلى، ھەر ئىككىلىسى سىلىق سىپايى. باشقىلارمۇ شۇنداق گەپ ـ ئاغىزى يېقىملىق ئەھلى ئادەملەر بولىدىغان.

ئامبال بۇلارنىڭ ئەڭ بولمىسا بىرە ـ يېرىمى بولسىمۇ ماقۇل خىشىغا دەسسەمدىكىن، دېگەن ئۇيدا بولۇۋىدى، ئۇنىڭ ئويى تۇرىپانغا ئۇچتى. مونۇ ئامبال ھەم: «زورلۇق ـ زومبۇلۇق بىلەن بۇلبۇلنى خۇش ئاۋاز سايرىتالايمەن، ھەر قانداق كۈللەرنى غۇنچىلىتىپ ئىچىلدۇرالايمەن» دەيدىغانلاردىن ئىدى. ئاما خوتەنلىكلەر باشقا ئۇيغۇرلاردەك پۈت ـ قولىنى كىشەنلىگەن كىشى ئالدىدا تىلىنى كىشەنلەتمەتتى!...

* * *

قىزىق ئايتاپ، ئاسمان گۈمبىزىنى تونۇرغا ئايلاندۇرغان ئىدى. داڭتاڭنىڭ (جازا مەيدانىنىڭ) ئىچى خۇددى چوغلىرى لوغۇللىنغان قىپ ـ قىزىل مەشىنىڭ ئوزى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە دوۋرەپ چىقىۋاتقان بەگلەرگە ئېسىلىشقاندەك بولغان بىلەن ئەسكەرلەر نېمە قىلارىنى بىلمەي ھودۇقۇشقا تەسلىم بولۇۋاتاتتى. ئامبال ئۇلارغا قاراپ پاقا كۈزلىرىنى ئالايتىپ كولەيدى ۋە ئوڭ قولىنى تەتۇر شىلتەپ، ئالىقان يېيىپ شارت قىلىپ شاخ كەسكەندەك بىر تۇرلۇك ئىشارەت قىلىۋىدى، تېقىم قۇنچىغىچە ئېغىپ سالۋاراپ، قېلىن تاپانلىق سوخەي كىيىدىغان يېشىل تۇغلۇق ئارمىيەگە ئوخشۇمايدىغان سەگەك ئەسكەرلىرى مانجۇرلار،بەگلەرنى بىر ـ بىرلەپ تۇتۇپ چەمبەر ـ چاس باغلاشتى. بىر قوشۇق بەگ باغلانماغان ئىدى. ئۇ ئامبالنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئىككى قولىنى قايچىلاپ تۇرۇپ:

ـ مېنىمۇ باغلاتمامسەناۋاي، پاقا گاداي! ـ دەپ ئوكتەملىك بىلەن ئېچىشىۋاتقان دىلىنى نېمە قىلىپ باسارىنى بىلمەي، ئۇ ھەم جاندىن كەچتى بولغاي، ئامبالنىڭ جاۋاۋىنى كۈتمەيلا، ئەسكەرلەرگە مانجۇرچە سوزلەپ سوكتى:

ـ ھاي ئاخماقلا! ماشەدە باغۇ، يالاڭ قويغا ئوخشاش مويىمەسلە يوق جۇما! ھېلى ئانا ـ ماناڭنى كوزەڭگە كويستىداي، ئاندىن كويۇسلەن! بەگلەنى بوشۇتوش!..

ئامبال ئەندى يەرگە قارىدى. چۈنكى «فوگۇگۇك» دېگەن، خان چىەنلۇڭنىڭ ئىككى سەپ تۇرىدىغان ۋەزىرلەر دەپ بىزگە ئاتايدىغان، مانجۇچە «چى ۋاڭ» «گۇك» بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۇچۇنچى مەنسەپدارلارنىڭ سول قاناتتىكى تورتۇنچىلا كۈرىسىدا ئولتۇرىدىغان يەرلىك ھاكىم بەگ ئىدى. ئۇنىڭغا باققاندا مونۇ ئامبال مىڭ ھەسسە پالۋان بولغان بىلەن، تالادىكى ئارمىيەسىنىڭ ئالدىدا سەپتە تۇرىدىغان مەخلۇق ئىدىدە. قوشۇق بەگ چىەنلۇڭنىڭ ئەمرىنى قانداق ئوروندار ئىكىن دېسە مونۇ ئامبال ھەددىدىن ئاشقاندا چىداپ تۇرالمىغان. ئەسكەرلەر ئۇنى چۈشەندى بولغاي، بەگلەرنى بوشاتقان ئىدى، قوشۇق بەگ، بەگلەرنىڭ ئالدىغا ئوتۇپ:

ـ بەگلىيىم، سەۋىيە قىلايلى!چىدايلى!ئىش بونۇڭلۇق بىلەن پۈتمەس. خەلىق دويەپ (دوۋردەپ) قوزغۇلۇپ كەتمىسۇن! خانغا بېجىنغا ئات چاپتۇياي! نېمە پەيمان (پەرمان) كېلىدۇ. كۈتىنى! ماقۇممۇ! ـ دەپ يېلىندى. قوشۇق بەگ، يەنە مىگلىغان كىشىلەرنى قانغا پاتمىسۇن يەنە دېگىندى.قوشۇق بەگ ھەممە گەپنى خوتەننىڭ سامان قەغىزىگە تورت ۋاراققا تولتۇرۇپ خەتتاقا يازدۇرىدىدە ئالتە يارانغلىق ئات چاپارلارغا جەكىلەپ تۇرۇپ، چىەنلۇڭغا يەتكۈزۈشنى، جاۋاۋنى ئېلىپ قايتىشنى تاپشۇردى...

... چىەنلۇڭ خەتنى بىر ئوقۇپ،ئىشەنمىگەندەك، چوشەنمىگەندەك تىكىرقاپ قېلىپ، ئىككىنچى، ئۇچۇنچى قېتىم ئوقۇپ، «ئوغۇل بالا خەقگەندە، خەپ!» دەپ قاپتىكەن.

شۇنىڭدىن كېيىن بىر سەر كۈمۈچ تەڭگە بۇرۇن بىرگە 50 كونا پۇلغا تېگىشلەتتى.چىەنلۇڭنىڭ يېگى بۇيرۇغى بىلەن بىر سەر تەڭگىنى 100 كونا پۇلغا تېگىشىنى بۇيرۇدى. ئاما بازاردا سودىگەرلەر ئارا تەڭگىنىڭ قىممىتى بىرگە 120 بولۇپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ چىڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى بىر خوتەندە بىر يارماق يېگى پۇلنى، بىر كونا يارماققا تېگىشىنى يولغا قويدى. شۇ سەۋەبتىن كونا يارماقتەك بۇرۇن يارماق ئىككى مىسقال يېگى يارماق قويۇلغان500 مىڭ سەرگە تەڭ يارماقلاردىن كېيىن ھەر يېگى يارماقنى بىر مىسقال ئىككى پۇلدىن نېپىز ۋە كىچىك چىقىپ، بوھرانىنىڭ نومۇسنى ياپقان.

* * *

مەكسەپدار بەگلەر يېگى خوتەنلىك بولغىنى ئۇچۇنمىكىن، ياكى قوشۇق بەگنى چۈشەنگەنلىكتىنمىكىن، ئەيتەۋۇر ئاران دېگەندە تىنچىدى. ئاما ئىچىدە قۇمۇللۇق ساتتا تاغام دەيدىغان قارا ساقاللىق ئىشىك ئاغا بىكى، ھاكىم بەگ قوشۇق فۇگۇگۇدىن قالسىلا ئىش بېجىرگۈچى ۋە كەگشچى بەگ ھېساپلىناتتى. ئۇنىڭ كېلەڭسىز يوغان گەۋدىسىدىكى قاپ تەك ئۇرۇرۇگىنىڭ يارىسىمۇ بەك يوغان ئېتەك ئالغانمىكىن، ئېچىشىپ، جادۇغا توغرالغان سايىت ئىمام كاڭگۇك، گۈيەي لەقەملىك قەيسەرلەرنىڭ ۋە باشقا قاتتىق تۇرۇپ، شۇنچە ئەجەل زەھىرى بېشىغا چېچىلىۋاتسا، پۇتكۈل ئالەم خانۇ ـ ۋەيران بولۇۋاتقاندەك تۇيۇلىۋاتسىمۇ، «بىينى بىي دەيتىمزاي، گاداي!» دەپ بىر سوزدە تۇرۇۋالغان خوتەنلىك قەرىق قەيسەرنىڭ كاللىسى بىرمۇ ـ بىر يەرگە دومۇلاپ، چۈشكەنگە سۇ ـ كۈت بېرىپ تۇرغىنىغا ھەممە بەگلەردىنمۇ ئارتۇق ئىچى تېخىلا ئېچىشىۋاتقان ساتتا تاغام، قوشۇق بەگ بىلەن بىر نەچچە قېتىم گەپ تەگەشتى. ھە دېگەندە: «ھەي، قوشۇق! ھەجەپ ساڭا قايلاپ قاپتىمەنا!» دېدى.

قوشۇق بەگ ئۇنىڭغا ئالىيىپ قىسىق كوزىنىڭ قويرۇغىدا قاراپ، ئىچىدە، «بۇ قۇمۇللۇققا نېمە دەز گەتتىكەناي؟» دەپ قالدىيۇ، پاجىئەنى ئەسلەپ، ئوزىنىڭمۇ ئىچى ئېچىشىپ، بىر قارا مۇشۇك ژۇرۇگىنى تاتىلاۋاتقاندەك سېزىلدى، قوشۇق بەگ خوتەن ناخشىلىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتىدىغان ئورتا بوي، چەبدەس، ئوي ـ پىكرى پىشىق، تۇغۇمچان تەپەككۇرلۇك ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ، بۇرۇنلا چوڭ سودىگەر بولغاچقا ھىندى، ئاۋغان، تىبەت، نېپالارغا مېڭىپ تۇرىدىغان چوڭ ـ چوڭ كارۋانلىرى بار كىشى ئىدى. ئۇنىڭ دەسلەپتىلا چىڭ سۇلالىسى ئارمىيەلىرىگە ئۇزۇق ـ تۇلۇكلەرنى ئاۋال ئەۋزەن، كېيىن بىكارلا بېرىپ، چىەنلۇڭنىڭ رەخمىتىگە ئېگە بولغان. شۇگلاشقا ئۇنىڭغا خوتەنلىكلەرمۇ، باسقۇنچىلارمۇ غىڭ دەلەمەتتى. ئۇ پەقەت قەشقەردىكى ئامبالغا سېنىڭ راسقا، ئىتائەت قىلىسىمۇ، ئەسلىدە توپ ـ توغرا بېجىنغىلا ـ چىيەنلۇڭغا بېقىناتتى.

ساتتا تاغام بىلەن دەتالاشتا ئۇنىڭ ئۇتۇپ چىقىشىدا گەپ يوق ئىدى. ساتتا تاغام «قوزغۇلايلى!» دەپ تۇرۇۋالغان.

ـ ھەي! ئەسلىدە سېنىڭ بەگلىيىڭ خاتالاشقان ئىدى. سەن نېمىشقا ئىمىن غوجاڭغا ئەگەشتىڭ ـ ھە؟ ـ دېدى قوشۇق ھاكىم بەگ، ئۇنىڭ كىرتەيگەن كوزلىرىگە كوز سوقۇشتۇرا يېقىن تۇرۇپ ـ باشتىلا جىمى غوجۇلۇيۇم، بەگلىيىم بىينى بولۇشاپ، قۇمۇلنىڭ ئۇ ياغىلا شىڭ شى شانىڭ تىك يالىينىڭ توپۇسىگە چىقىۋالغان بولسا، بۇ ماڭقا ختايلا جېنى ئون بولسىمۇ ئوتەلەمتى بۇ ئەلگە؟

ساتتا تاغام ئەتىسى، قوشۇق بەككە كېلىپ:

ـ شىپاڭدا ئوڭدا يىتىپلا بېكىم، ـ دېدى ئۇ، كېلەڭسىز بىينى يوغان كورسۇتۇپ، تېخىمۇ يوغانلاتقاندەك كېرىلىپ، ـ ھېلىقى كاللا كېسەنىڭ كاللىسىنى ئالىدىغانلارمۇ چىقىپتۇغۇ.

قوشۇق بەگ باغ ھويلىنىڭ شىپاڭدا ئوڭدا يېتىۋېلىپ، بايىاتىن ئوقۇغان «چىڭگىزنامە» دېگەن كىتاۋنى يېنىغا ئوقۇپ كەلگەن جايىنى دۇم قىلىپ قويۇپ، چىڭگىزخان دەۋرىدىكى تۇرپان بېگى ئوغۇلچاقنىڭ تەسلىم بولغىنىنى توغرا ئىش بولغانكەن دەپ ئويىدىن كېچىرىۋاتاتتى. ساتتانىڭ كېپىنى ئاڭلاپ دەس تورۇپ كەتتى ۋە «قانداق؟ بېجىندا ھە؟، قانداق بوپتۇ؟» ـ بېكىم، ئىپارخاننىڭ كوڭلىنى ئالمەن دەپ، ئالتە شەلىكنىڭ جىگدە كوچەتلىرىنى تۇۋى تۇپىلىرى بىلەن بېجىنغا توشۇتۇپ ماڭغاندا باشقا ئالتە شەھەر ئانار، ئەنجۇ، ئۇزۇم تەگلىرى قاتارلىقلار بىلەن چوڭ چارباغ قۇردۇرغاندا 500 ئويلۇك ئۇيغۇر خەلقىنىمۇ ئايرىمىغانمۇ. ئۇلارغا قەشقەر شەھىرى نامىدا شەھەر قۇردۇرۇپ، ئىپار بېكىم ئاغا 400ئەسكەر تۇتۇپ، ھەربىي مەشقىنى ئوگۈنۈشىگە مۇشۇ كاپىر فۇدى ئامبالنى باش قىپتىكەن دەپ ئاڭلىغان ئىدىم.

ـ ساتتا بەگ، مەن ئۇنىڭدىن خەۋىدا بولغىنىتتىم.ھە، شۇنىڭ بىلەن نېمە بولامتا؟ ئىپىتقىنا گەپنىڭ پوسكاللىسىنى.

ـ نېمە بولاتتى. شۇ شەھەردىكى بىر ئۇيغۇيى سەتەڭگە تولا كەپ قىلىپ ئىچىنى پۇشۇرىۋەتكەنكەن. ئۇنى ئاڭلاپ قالغان ئىككى خوتەنلىك ژىكىت، فۇدىنىڭ يېنىدا ژۇرگەن ئىكەن. «ئەندى كەلدى پەيتى» دەپ ئۇ چوكانغا گەپ ئوگۈتۈپ، ماقۇل قىپتا قارىسىلا! چوكان ئامبالنى باغنىڭ تورىگە كەل دەپتۇ. شۇ جايدا ئىككى خوتەنلىك كاللىسىغا تاش بىلەن بىرنى قوياپ، ھوشىدىن كەتكۈزىۋېلىپ، ئاندىن قىل ئارقان بىلەن ماتاپ باغلاپ، ئۇ ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن:

ـ ھە قايداق بولىدىكەن كاللا ئىلىش؟ بىينى بىي دەيتىمزاي، پاقا گاداي! ـ دەپ، ئاغزىغا لاتا تىقىپ، پوتىدىن تارتىپ چاتاغچە چاناپ، كوتىگە قوزۇق قېقىپ، تاغاغا تىقىپ، بىر ياداڭلىققا تاشلاۋېتىپتۇ. قايداق بوپتۇ؟ ـ دەپتۇ پەخىرلەنگەن ساتتا تاغام.

ـ ئانلاھۇ ئەكبەي! ـ دەپتۇ قوشۇق بەگ سەل ئەنسىرەپ، بىر ھېساپ تا ئوبدان بوپتا! يەنە بىر ھېساپتا بەك ۋەھشىلىك... چىيەنلۇك نېمە، دېگەندۇ؟

ـ چىيەنلۇڭنى ئەقىللىق پادىشا دەيتىلا، مەم!... ـ دېدى ساتتا تاغام زاڭلىق ئاۋازدا، ـ ئىپارخاننىڭ بېغىدا ھېلىغۇ بىر ئامبالىكەن، يۈز ئامبال، ۋاڭنى چانىۋەتكەن قەشقەر، خوتەنلىككە تەگمەيتتى. قارىمامسز، ختايلارنى بىزنىڭ كونا شەھەرگە كىرمەڭلا دەپ بويرۇق چىقارغان. ھەتتا سودىگەرلەر كوناشەھەر ياكى ئۇيغۇر كەنتلىرىگە كىرمەك بولسا،مانجۇ ھوكۇمىتىنىڭ رۇخستى بىلەن كىرگۈزىۋاتامدا. كونا شەھەر بىلەن يېڭى شەھەر ئارىسىغا گەيشاڭ (پاسىل بازىرى ـ يەرمەككىدەك) قۇرۇپ بەردى. ختاي، مانجۇلارنى موسۇلمانلارغا تېگىشمىسۇن، چىشىنى قېرىشتۇرمىسۇن، دەپ كونا شەھەر، موسۇلمان يېزا ـ كەنتىنىڭ ئىشلىرىنى ئوزىمىزگە قوياپ بەرگەن، ختايلارنى چاج قويۇپ (نىياز چاج ـ پويۇچەك) ژۇرۇشكە زورلىسا، موسۇلمانلارنى ھەرگىز زورلىمىدى. شۇنداق ئىشلار بىلەن پەقەت ھەر ژىلى مەلۇم ئالۋاڭ ـ سېلىقنى ئېلىش بىلەن بولغان يەردە، بىر جاللاتنى موشۇ خەق چاناپ ئوچىنى ئېلىۋالسۇن، دېمىگەندۇمۇ، ئۇ پادىشالىرى؟

ساتتا تاغامنىڭ كېپى، قوشۇق بەككە ئوتۇپ كەتتى بولغاي:

ـ ئەگەي باما! ـ دېدى قوشۇق بەگ ھەم خىجىل ھەم ئاچچىغى كەلگەن ئىزاخورلۇق بىلەن ـ سەن ئىشىك ئاغا بەگ بولاپ قالدىڭ. چىيەنلۇك ھەي بىي موسۇلمان شەھرىنى ئىمىن ۋاڭ، ھۇدى چىنىۋاڭلانىڭ ئەۋلادىغا ئوتەندىم، دەپ ھەممە شەلەگە سەلەدىن ۋاڭ،كۈك، ئىشىك ئاغا بەگ مەنسەپكە قويىمغان بولسا، سېنى ئوزەم جوندىكەن بولاتتىم، ـ دېيىشى بىلەن ساتتا سوردى:

ـ نېمە قىلالايتتىڭ؟ مەم!...

ـ موشۇ كاللاڭ بېشىڭدىكى تىلىگىنى كېسىپ ئىشتىقا تاشلايتتىم.

ـ قوشۇق بەگ ـ دېدى ئەندى غورازدەك غورۇلداپ ساتتا، ـ مەن سېنى چۈشۈنمەن جۇمۇگلا! چۈشۈنمەن. مېنىمۇ چۈشۈنۈگلا!

ـ «زامان ساڭا باقمىسا،سەن زامانغا باق!» دېگەن دېدى قوشۇق بەگ.

قوشۇق بەگ بىلەن ساتتا تاغام ئىشىك ئاغا بېگى گەپ تەگشىپ تۇرغاندا سوپىي سوپىياڭ موشۇكتەك مىياڭلاپ يېگى گەلگەن ئىش بېجىرگۈچى ئامبال باندى چاقىرىۋاتقىنىنى، داتاڭ ئۇيچۇرىسىگە قىرىق ئاقساقالنىڭ ئەۋلادلىرى خۇن داۋا قىلغىلى گەلگەن بويىچە يېگى ئامبالنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، تاياق ـ توقماقلىرىنى دېۋەيلەپ تۇرۇۋاپتۇ. قوشۇق بەگلەر يېتىپ كېلىپ ئالامان ئوتتۇرىسىغا كېلىپ، بىر يار ـ يار ھارۋىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ:

ـ ھاي، خالايىق! ـ دېدى ئۇنى كانايدەك يەتكىچە ئاۋازلىق چىقىدىغان ئۇن بىلەن سوزلەپ ـ يەنە نېمە بولدى. باندى ئامبالدا نېمە گۇناھ؟چىيەنلۇك پاشا غوجام خوتەن خەلقىدىن ئەپۇ سورىغان ئەمەسما. بىي پۇلنى بوپتۇ بىي پۇل دەۋرىيىگلا دېمەپمىدى.

ئۇنىڭ كېپىنى بىلىگە تېپىپ، خوتەندىن دۇنياغا داڭقى چىقىپ كەتكەن، «خىللى» ئاملىق سۈيەتلىك كىلەمنىڭ ئۈستىسى بەراخۇن ئاقساقالنىڭ ئوغلى، ئۇزۇن بويلۇق ژىكىت تەلىپىگىنى چوكۇرۇپ كىيىپ، كوپچۇلۇك ئالدىغا كېلىپ، قوشۇققا قول شىلتەپ:

ـ سەنلە چاپانچىلىق قىلىشەپ ئاقلايسەناۋاي ئۇلۇقلۇيۇم. بىينى بىي دېگەنگە قوياپ بەيگەن بىلەن بامما، بىي سەي كۈمۈش تەڭگە 50 ياماقدىن 100 ياماققا چىقىپ، سودىمزنى مالىمان قىلىۋاتمامدا بۇنىڭ ئوزىنىڭ ئوزىگە نېمە دىيىشەلا» ـ دەپ تۇرۇۋالدى. باشقا خەلقمۇ ئۇنى قوللاپ، «قانغا، قان، جانغا جان ئالتىمىزاي!» دەپ ۋاقىراپ ـ چاقىراشقان ئىدى، قوشۇق بەگ «جىم بولۇڭلار» دەپ فۇدى ئامبالنىڭ تەغدىرنى سوزلەپ، ئولگەن قىرىق ئاقساقالنىڭ ئەۋلادىغا 100 سەر كۈمۈش تەڭگىدىن پۇلنى ھوكۇمەت بېرىشى ھەققىدە پەرمان ئالغىنىنى ھەم ئېيتىپ، يۇرتنى پەسلەتتى...

قالغۇسى خانتەگرىدە مەغرۇر كۆلۈپ قەبرە تېشى

«ئوتتكۇرنى كورۇش. ئۇنى قۇچاغلاش، قولىغا سويۇش دۇنيادىكى ئەڭ بۈيۈك ئارزۇلىرىمنىڭ بىرىدۇر».

دوكتور ھۇليا.

(ھۇليا قاسابنوغلۇ چەنگەل ـ ئەنقەرە «غازى ئونىۋېرسىتېتى پەن ۋە ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ دوكتورى.)

1. مېنى سورىساڭ پادا باققان بالىدىم

1972ـ ژىلى كەچ كۈز، تارىم بويىدىكى خىلۋەت بىر يېزا...مەن يېزىنىڭ جەنۇپ تەرىپىدىكى توقايلىق تا قوي باقماقتىمەن. قويلىرىم يۇلغۇنلۇق ئارىسىدا ئاندا ـ ساندا ئونۇپ قالغان قومۇشلارنى يىلتىزى بىلەن ژۇلۇپ ئېلىپ تالىشىپ يېيىشمەكتە. غەرىپ تەرەپكە قىيسايغان كۈن يەردىن نەيزە بويى كوتۇرۇلۇپ تۇراتتى، قىپ قىزىل يۇلغۇن چېچەكلىرى مەيىن شامالدا يېنىك تەۋرىنەتتى.

مەن قويلارغا قارىغاچ دادامدىن يوشۇرۇن ئېلىپ كەلگەن بىر كىتاپنى ئاستا قوينۇمدىن ئالدىم. بۇ كىتاپنىڭ مۇقاۋىسىغا بوررىنىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ،ئۇنىڭ تەكتىدە«ئا. ئوتكۇر:«تارىم بويلىرى» تىيانشان نەشرىياتى تەرىپىدىن بېسىلدى، 1948 ـ ژىلى، ماي» دېگەن خەتلەر بار ئىدى. كىتابنىڭ بىرىنچى بېتىدە يارىشىملىق كوستيۇم كىيىپ، گالىستۇك تاقىغان،ئوزى جۈدەگىرەك كەلگەن، يۈزى سوزۇنچاق، قارا قاش، چوڭ قارا كوزلىرىدىن مۇڭ ۋە غەزەپ نۇرلىرى چاقناپ تۇرغان بىر ياشىنىڭ سۈرىتى بار ئىدى. سۈرەتنىڭ تەكتىگە «ياش شائىرىمىز ئوتكۇر ئەپەندىنىڭ يېقىنقى سۈرىتى» دەپ يېزىلغان ئىدى. بۇ كىتاۋنى دادام ئىنتايىن قەدىرلەپ ساقلاتتى. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»نىڭ تەلۋە قۇيۇنلىرى كوتۇرۇلۇپ، «قىزىل قوغدىغۇچىلار» كىتاپلارغا ئوت قويۇشنى باشلاش بىلەن تەڭ، دادام دەرھال بۇ كىتاۋنى شىكاۋىدىن سۇغۇرۇپ ئېلىپ، لاتا بىلەن ئوراپ، سامان قاچىلىغان خالىيغا سېلىپ، ھويلىمىزنىڭ بىر بۇلۇڭىدا دوكلىنىپ تۇرغان ياغاچ ـ تاشلارنىڭ تەكتىگە كومۇۋەتكەن ئىدى، شۇنداق قىلىپ ئويىمىزدىكى بارلىق كىتاپلار كويدۇرۇلۇپ ۋە بۇلاپ كېتىلىپ، پەقەت موشۇ كىتاپلا ئامان قالدى. كېيىن دادام خىزمەتتىن ھايدىلىپ ئائىلە بويىچە يېزىغا كەتتۇق. دادام نۇرغۇن نەرسىسىدىن ئايرىلدى، بىراق موشۇ كىتاپلا ئۇنىڭ ئۈچۈن مەڭگۈلۈك ھەمراھ بولۇپ قالدى. دادام كۈندۈزلىرى ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانسا، كەچتە كىرىسىن چىرىغىنىڭ غۇۋا يورۇغىدا موشۇ كىتاپنى ئوقۇپ، سائەت ـ سائەت ـ لەپ خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كېتەتتى، ئۇلۇق ـ كىچىك تىناتتى،بەزىدە ئۇنىڭ كوز چاناقلىرىدا ياشلار ئەگىپ قالاتتى. مۇشۇنداق چاغلاردا ئۇ ئوزىنى تۇتالماي قولىغا قەلەم ئېلىپ بىر نەرسىلەرنى يېزىپ كېتەتتى.

مەن ئوز ۋاقتىدا دادامنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇ كىتاپنى مۇنچىۋالا قەدىرلەيدىغانلىغىنى، نېمە ئۈچۈن نەچچە يۈز قېتىم ئوقۇسىمۇ يەنىلا زېرىكمەيدىغانلىغىنى زادىلا چۈشەنمەتتىم. مەن 13 ياشقا كىرىپ ئاق ـ قارىنى ئانچە ـ مۇنچە پەرىق ئېتىشكە باشلىغاندا، دادام ماڭا ئوتكۇر ئەپەندىنىڭ داڭلىق شائىر ئېكەنلىگىنى، بۇ كىتاپ ئۇنىڭ 25 ياش ۋاقتىدا يازغان شېئىرلار توپلىمى ئېكەنلىگىنى ئېيتىپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن مەنمۇ بۇ كىتاپقا دادامغا ئوخشاشلا مەپتۇن بولۇپ قالدىم. ئاممۇ دادام بۇ كىتاۋنى مېنىڭ ئاشكارە كوتۇرۇپ ژۇرۇپ ئوقۇشۇمنى چەكلەتتى. پەقەت كەچتە پۇتۇن مەھەللە ھالسىراپ قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەندىلا ئوقۇشۇمغا يول قويۇلاتتى. بۇ كىتاپنى قانچە قېتىم ئوقۇپ چىققانلىغىمنى بىلمەيمەن، ئاممۇ ئۇنىڭدىكى ھەر بىر مىسرا، ھەتتا ھەر بىر چېكىت، پەش، ئۇندەشلەرگىچە ماڭا يادا بولۇپ كەتكەندى. كەچتە ھەممىمىز ئورۇن راسلاپ ئۇخلاش ئۈچۈن ياتقاندا، دادام كىتاپنى ماڭا ئوقۇشنى، بۇيرۇتتى، مەن مۇڭلۇق مىسرالارنى ھايىجان ئىچىدە دىكلوماتسىيە قىلاتتىم. دادام يوتقاندا يېتىپ، كوزىنى ژۇمۇپ مەستانىلەرچە قۇلاق سالاتتى:

ئەي ئەزىز يۇرتۇم سېنىڭ باغچا ـ ساربىيىڭدىن ئايلىناي،
زەپىران تۇسلۇق سېنىڭ غەمكىن چىرايىڭدىن ئايلىناي.
قوينۇڭدىكى ئالتۇن ـ كۈمۈشلۈك تاغلىرىڭدىن ئايلىناي،
كوكسۇڭدىكى لەختە ـ لەختە قان داغلىرىڭدىن ئايلىناي.
تىلى باغلىق، دىلى داغلىق شائىرلىرىڭدىن ئايلىناي،
زوھرەسى يوق ـ نەتىۋان تاھىرلىرىڭدىن ئايلىناي.
ئايلىناي يۇرتۇم ئايلىناي، ئالىملىرىڭدىن ئايلىناي،
تىلى يۇمشاق، دىلى قاتتىق زالىملىرىڭدىن ئايلىناي!

دادام مۇڭلىناتتى، ھەسرەت چېكەتتى، ئاھ ئۇراتتى، تومۇرلىرى كوپچۇپ چىققان مۇشتۇملىرىنى چىڭ تۇتۇپ سىلكىپ قويۇاتتى. مەن ئوقۇشنى توختاتماي داۋاملاشتۇراتتىم. بەزىدە ئاپامۇ بىزگە ئورتاقلىشاتتى. ئۇ كىتاپتىكى ئوتلۇق مىسرالارنىڭ تەپتىگە بەرداشلىق بېرەلمەي بېشىنى يوتقانغا پۇركەپ ئوكسۇپ ژىغلاتتى. ئۇ كۈنلەردە بىزنىڭ ئائىلىنىڭ تۇرمۇشى ئېغىر ئىدى، تۇرمۇشىمىز مۇشەققەتتە ئوتەتتى. ئاممۇ بۇ كىتاپتىكى مىسرالارنىڭ ۋەزنى ئۇنىڭدىنمۇ ئېغىر ئىدى. ئۇ بىزنىڭ قايغۇ ـ ھەسرىتىمىزنى بايان قىلاتتى، ژۇرەك سىرلىرىمىزنى ئېيتاتتى. بىز ئۈچۈن بۇ كىتاپ سىرداش، پىكىرداش، مۇڭداش ئىدى...

غەرىپكە قىيسايغان كۈن يەردىن نەيزە بويى كوتۇرۇلۇپ تۇراتتى. قىپ قىزىل ژۇلغۇن چېچەكلىرى مەيىن شامالدا يېنىك تەۋرىنەتتى. مەن توقايلىقتا ئولتۇرۇپ قويلارغا قارىغاچ «تارىم بويلىرى»نى ئاۋازلاپ ئاچتىم. كوزلىرىم مونۇ قۇرلارغا چۈشتى:

«ئەي دەرتلەر ماكانى تارىم! ھاياتلىقنىڭ ئىللىق قاينىمىسەن! ھايات تۇغۇلۇپ بىرىنچى مەرتە كوز ئاچقان ئوچاغسەن! ھايات سەن بىلەن تۇنجى قېتىم ئېغىزلانغاندى. ياق، يېڭىلىشتىم، ھايات سەن بىلەن تۇغۇلدى، سەن بىلەن ئوستى، سەن بىلەن يالىشاردى، سەن بىلەن تونۇلدى...

كوز يېشىم تارىم! قېنى سېنىڭ بەختىيار كۈنلىرىڭ؟ قېنى سېنىڭ تەڭرى بۇيرۇغان ھەققىڭ، ھوقۇقۇڭ؟ قېنى سېنىڭ پاك تۇيغۇڭ؟ يوروق بەختىڭ؟، نومۇسۇڭ؟ قېنى سېنى شۇ ھالدىن قۇتۇلدۇرغان يېڭى روھلۇق ئوغلانىڭ؟ قېنى بۇ جىنايەتكە خاتىمە بېرىدىغان ئەۋجىڭ ـ دولقۇنۇڭ؟ سۈرەن ـ جۇشقۇنۇڭ؟ ئەي دەرتلەر كوز يېشى تارىم! لەنەت سېنىڭ نومۇسۇڭنى چەيلىگەن چىرىكەن ئاياقلارغا! لەنەت سېنى نومۇسسىزلارچە خورلىغان ئىپلاس قوللارغا! لەنەت سېنىڭ ئۈچۈن ژىغلىمىغان كوزلەرگە! لەنەت سېنىڭ ئۈچۈن سوزلىمىگەن كېكەچ تىللارغا! لەنەت سېنىڭ ئۈچۈن تىترىمىگەن ساتقۇن ۋىجدانغا! لەنەت سېنىڭ ئۈچۈن قايغۇرمىغان روھسىز ئىنسانغا! لەنەت سېنىڭ ئۈچۈن يېزىلمىغان «ئالچاق» داستانغا!

ئەي دەرتلەر ماكانى تارىم! سويۇملۇك ناملىڭ بىزگە روھ ۋە جاندۇر، ھەر تامچاڭ تومۇرىمىزغا قاندۇر. قاينا، دولقۇنلا، ھىلىھەم سەن بىز ئۈچۈن كۈچلۈك دەرمانسەن! ئىسسىق قېنىمىز تومۇرىمىزدا قاينىپلا تۇرىدىكەن، بەس، تۇغۇلار ئوغلانىڭ، باشلىنار دەۋرانىڭ!...».

خىياللىرىم قانات قاقاتتى. قاندۇقتۇر بىر نەرسە مېنى چاقىراتتى. ژۇرىككىم قىنىغا پاتماي سەكرەتتى. بوررىدەك ھۇۋلىغۇم، ئارسلاندەك، نەرە تارتقۇم كېلەتتى. ئوزەمگە نامەلۇم ژىراق جايدىكى كۈزەل مەنزىرە مېنى مەپتۇن قىلاتتى. مەن شۇ تاپتا قانات چىقىرىپ مۇشۇ ماكاندىن، مۇشۇ شورلۇق، ئۇنۇمسىز يەردىن ژىراق جايغا ئۇچۇپ كەتكۇم كېلەتتى. بۇ زېرىكىشلىك، دىمىق، گورۇستان جىملىغىغا چومگەن جايىنى تاشلاپ گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپ، بوران ـ شامالىلار ئۇرۇپ تۇرغان قاينىاق ماكانغا كەتكۇم كېلەتتى. ئاممۇ ئۇ جاينىڭ قەيەردىلىگى ماڭا نامەلۇم ئىدى.

مەن بېقىۋاتقان قويلارنىڭ ئوت ـ چوپ ئىزدەپ قەيەرگە كەتكەنلىگىنى بىلمەتتىم، بىلىشنىمۇ ھەم خالىماتتىم. مەن ئوتكۇر ئەپەندى ئاتا قىلغان شاۋقۇنلۇق ھېسسىيات قاينىمىدا ئازاپلىق چۈشلەرنى كورمەكتە ئىدىم...

سۇ ئاققاندەك توپا ئاقىدىغان كاتاڭلىق يول ئىلانىدەك ئەگرى ـ بۇگرى تولغىنىپ يېزىغا كىرىپ كېتەتتى. بۇ يول نەچچە مىڭ ژىللىق قەدىمىي يول ئىدى. ئۇ قېرىپ، ھالسىزلىنىپ كەتكەن ئىدى، بىراق يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ سۈنايلىنىپ ياتاتتى. بۇ بىر چوڭ ياغاچ ھارۋۇنى قۇرۇق سىكىلىتقا ئايلىنىپ قالاي دەپ قالغان ئاجىز ئوكۈز ئاغزىدىن كويۇك يانداۋرغىنىچە ئاستا پۇشۇلداپ سورەپ كېلەتتى. بۇ ھارۋا ئوغۇز بوۋامدىن قالغان، ماڭغاندا «قاڭقى»، «قاڭقى» دەپ توۋلىغاچقا «قاڭقىل» دەپ ئاتالغان ھېلىقى نەچچە مىڭ ژىلنىڭ ئالدىدىكى ھارۋا شۇ ئىدى. ئۇ ئوتۇغىغا قىستۇرغان ھالدا كوزىنى ژۇمۇپ، ئۈگدەپ ئولتۇراتتى. كالا پۇشۇلدىغىنچە ئېرىنچەكلىك بىلەن ئالغا چامداتتى، ھارۋۇنىڭ چاقى ئاستا ـ ئاستا پىقىراتتى...

بۇ قارا ھىجران تۇنىنىڭ ئىنتىھاسى يوقمىدۇ؟
ۋەسلى دىدار كۈنلىرىنىڭ ئىپتىداسى يوقمىدۇ؟
ئولگۈدەك جانىمغا تەگدى ھىجىر ئاخشامى يامان،
بىر خەۋەر كەلسە نە بولغاي، تاڭ ساباسى يوقمىدۇ؟
ئورتىدى جىسمىمنى ھەردەم دىلدا يالقۇنلۇق كويۈك،
خەستە دىلگە بىر شىپا دورا ـ داۋاسى يوقمىدۇ؟
بۇ جۇنۇنلۇق دەشتلىرى كەڭ، مېنى ئازدۇردى تالاي،
ئەندى يول كورسەتكۈچى بىر رەھنەماسى يوقمىدۇ؟
كەتمىگەي ئارماندا ئوتكۇر كوزدە قانلىق ياش بىلەن،
ژىرىتقىلى تۇن پەردىسىنى تاڭ زىياسى يوقمىدۇ؟

قولۇمدا ئوتكۇر ئەپەندىنىڭ شېئىرلار توپلىمى، ئوزەم ژۇلغۇن توۋىدە ئولتۇرىمەن. كىتاپنى ئوقۇغانسىرى تەنلىرىم يالىراقتەك تىترەتتى، قەلبىمگە بىر يالقۇنلۇق ئوت تۇتىشىپ پۈتۈن ۋۇجۇدۇمنى كويدۇرەتتى. ئاھ، خۇدا، ئوتكۇر ئەپەندى دېگەن قانداق ئادەمدۇ؟ ئۇ ھازىر ھايىتمىدۇ؟ مەن ئومرۇمدە بىر قېتىم بولسىمۇ ئۇ كىشىنى كورەلەرمەنمۇ؟

* * *

1974ـ ژىلى قىش، دېخانلار زېرىكىشلىك بولغان ئۇزۇن قىش كېچىسىنى بىرەرسىنىڭ ئويىگە توپلىشىپ قارتا ئويناش، ھېكايە ئېيتىش ياكى ناخشا ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناپ كوكۈل ئېچىش بىلەن ئوتكۈزەتتى. بىر كۈنى كەچتە بىزنىڭ خوشنىمىز ـ ئوتىرەد بوغالتىرى ئەخمەت سۇلايمان دادامنى ئويىگە تەكلىپ قىلىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئېيتىشچە ناھىيە بازىرىدىن ئىبراھىم بۇلاق دېگەن ناخشىچى دوستى چىققان ئېكەن، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىردەم ناخشا ئاڭلىغاچ مۇڭدىشىپ، كوكۈل ئاچماقچىكەن. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن مەن دەرھال دادامغا ئەگەشىپ ئەخمەت سۇلايماننىڭكىگە باردىم. ئۇنىڭ ئوشىپ

يى ئادەمگە لىق تولغان بولۇپ، دېخانلار سۈپىنى چورىدەپ ژۇكۇنۇشۇپ ئولتۇرۇشاتتى. توردە ئاتوئۇش بىر بۇرۇتلۇق كىشى تەمبۇرىنىڭ تارىنى تەڭشەۋاتاتتى. مەن «ناخشىچى ئىبراھىم بۇلاق دېگەن كىشى مۇشۇ بولسا كېرەك» دەپ پەرەز قىلدىم. دادام ئۇنىڭ بىلەن ئەدەپ بىلەن كورۇشكەندىن كېيىن ئۇ كىشى ناخشا ئېيتىشنى باشلىدى. ئۇ دەسلەپتە ھەممە ئادەمگە تونۇش بولغان «غېرىپ ـ سەنەم» داستانىنىڭ ناخشىلىرىدىن بىر نەچچىنى ئېيتتى. ئاندىن كېيىن بىز شۇ كەمگىچە پەقەت ئاڭلاپ باقمىغان مۇڭلۇق بىر ناخشىنى توۋلىغىلى تۇردى:

ياش ئېدۇق مۇشكۈل سەپەرگە ئاتلىنىپ چىققاندا بىز،
ئەندى ئاتقا مىنگۈدەك بوپ قالدى ئەينە ئەۋرىمىز.

بۇ چاغدا پۈتۈن سورۇن ئەھلى ئىبراھىم بۇلاقنىڭ ئاغزىغا قارىغىنچە ھەيكەلدەك قېتىپ قالدى. ئىبراھىم بۇلاقنىڭ ئوزۇككە ئوخشاش ناخىل سېلىنغان ناۋۇك بارماقلىرى تەمبۇرنىڭ تارلىرىنى يېنىك تارتىپ چەككەندە بىر خىل ھەسرەتلىك ئاۋاز پەيدا بولۇپ، ئىشىك، تۈگۈلۈكلەردىن ئېتىلىپ چىقىپ مەھەللە ئاسمىنىنى زىلزىلىگە سالاتتى. ئۇنىڭ ياڭراق، مۇڭلۇق ۋە پىغانلىق ناخشا ئاۋازى ھەممە ئادەمنى ئەسىر قىلىۋالغاندى:

ھېلىمۇ ئاشۇنداق مايىسز بولغاچقا مۇڭلۇق غىجىرلاپ،
چىرقىراپ كېلەتتى. ھارۋۇنىڭ ئوستىگە سامان قاچىلانغان بىر نەچچە ژىرتىق تاغار بېسىلغان، تاغارنىڭ ئوستىدە بىر ئادەم چوقىغا يولەنگىنچە دوگدىيىپ ئولتۇراتتى.بۇ ئادەم ئوچىسىغا مازلىرى چوۋۇلۇپ كەتكەن پاختىلىق چاپان، بېشىغا كىرلىشىپ قارىداپ كەتكەن تېرە تۇماق كىيىۋالغاندى. ئۇنىڭ كوزلىرىنىڭ ئەتراپىدا چاپاق قاينىپ تۇراتتى. ئۇ قامچىسىنى قولىغا قىستۇرغان ھالدا كوزىنى ژۇمۇپ، ئۈگدەپ ئولتۇراتتى. كالا پۇشۇلدىغىنچە ئېرىنچەكلىك بىلەن ئالغا چامداتتى، ھارۋۇنىڭ چاقى ئاستا ـ ئاستا پىقىراتتى...

بۇ قارا ھىجران تۇنىنىڭ ئىنتىھاسى يوقمىدۇ؟
ۋەسلى دىدار كۈنلىرىنىڭ ئىپتىداسى يوقمىدۇ؟
ئولگۈدەك جانىمغا تەگدى ھىجىر ئاخشامى يامان،
بىر خەۋەر كەلسە نە بولغاي، تاڭ ساباسى يوقمىدۇ؟
ئورتىدى جىسمىمنى ھەردەم دىلدا يالقۇنلۇق كويۈك،
خەستە دىلگە بىر شىپا دورا ـ داۋاسى يوقمىدۇ؟
بۇ جۇنۇنلۇق دەشتلىرى كەڭ، مېنى ئازدۇردى تالاي،
ئەندى يول كورسەتكۈچى بىر رەھنەماسى يوقمىدۇ؟
كەتمىگەي ئارماندا ئوتكۇر كوزدە قانلىق ياش بىلەن،
ژىرىتقىلى تۇن پەردىسىنى تاڭ زىياسى يوقمىدۇ؟

قولۇمدا ئوتكۇر ئەپەندىنىڭ شېئىرلار توپلىمى، ئوزەم ژۇلغۇن توۋىدە ئولتۇرىمەن. كىتاپنى ئوقۇغانسىرى تەنلىرىم يالىراقتەك تىترەتتى، قەلبىمگە بىر يالقۇنلۇق ئوت تۇتىشىپ پۈتۈن ۋۇجۇدۇمنى كويدۇرەتتى. ئاھ، خۇدا، ئوتكۇر ئەپەندى دېگەن قانداق ئادەمدۇ؟ ئۇ ھازىر ھايىتمىدۇ؟ مەن ئومرۇمدە بىر قېتىم بولسىمۇ ئۇ كىشىنى كورەلەرمەنمۇ؟

* * *

1979 ـ ژىلى باھار، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كىلۇبى ئادەمگە لىق تولغان بولۇپ، ئولتۇرىدىغان ئورۇن قالمىغان، ئارقا تەرەپ ئىشىكنىڭ يان تەرەپلىرىدىكى بوش ئورۇنلاردىمۇ كىشىلەر سانجاق ـ سانجاق ئورە تۇرۇشاتتى. مەن ئادەتتىن تاشقىرى ھايىجانلىنىاتتىم. چۈنكى بۇگۈن مەن ئۇزۇندىن بۇيان كورۇشىنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن مەشھۇر بىر كىشى ئۇتۇق سوزلىمەكچى ئىدى.«ئوتكۇر زادى قانداق كىشىدۇ؟» مېنىڭ تاقىتىم تاق بولۇپ تۇرغاندا ، ژىغىن رىياسەتچىسى«بۇگۈن ئابدۇرېھىم ئوتكۇر ئەپەندى شېئىر توغرىسىدا لېكسىيە سوزلەيدۇ» دەپ ئېلان قىلدى. شۇئان كىلۇبتا ئالقىش ساداسى ياڭراپ، قامەتلىك، چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىغان، چاچلىرى ئاقىرىشقا باشلىغان بىر موھتەرەم كىشى مۇنبەردە پەيدا بولدى.

ئاھ، مېنىڭ ژۇرىگىم تېپچەكلەپ قېپىدىن چىقىپ كېتەيلا دەپ قالغاندى. بالىلىق چاغلىرىمدىن تارتىپ، داۋاملىق قەلبىمدە زىلزىلە پەيدا قىلىپ كەلگەن، ئوزىنىڭ ئوتلۇق شېئىرلىرىنى ژۇرىگىمگە نەقىش ئويۇۋەتكەن، مېنى ئەدەبىي ھايات يولىغا باشلىغان، مەن كورۇشنى ئارزۇ قىلغان، قىياپىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ چوكقۇر سېغىنغان مەنۇى يول باشچىمنى ئاخىرى تەغدىر كوز ئالدىمدا زاھىر قىلغاندى. ئۇنىڭ قەددى قامىتى ۋە نۇرلۇق كوزلىرى مېنىڭ تەسەۋۋۇرۇمدىكى بىلەن ئوخشاش ئىدى.

«ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، قەدىرلىك قېرىنداشلار!».

نېمىدېگەن ياڭراق، نېمىدېگەن جەلىپكار، نېمىدېگەن يېقىملىق ئاۋاز ـ ھە! ئۇ ئوزىنىڭ تالانتىنى، كەڭ دائىرلىك بىلىمىنى ۋە ئوتكۇر تەپەككۇرىنى ئىشقا سېلىپ ئېقىن سۈدەك راۋان سوزلەۋاتاتتى.

«مەدەنىيەت ئىنقىلابى» ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى خېلە ئۇزۇن مەزگىلدىن باشلاپ داۋاملىشىپ كەلگەن سولچىلىق پىكىر ئېقىمىنىڭ سىرتىمىدا قىينىلىۋاتقان كەڭ ئىجتىمائىي پەن خادىملىرى ۋە ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر ئوتكۇر ئەپەندىنىڭ سېھرىي كۈچىكە تولۇپ تاشقان نۇتقىنى ئاڭلاپ، ئوزلىرىنى ئەركىن نەپەس ئېلىپ، كوكىلى ـ كوكسى ئېچىلىپ قالغاندەك ھېس قىلىشتى: «... مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا كېزىت ـ ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان شېئىرلارنى ھەقىقىي شېئىر دېگىلى بولمايدۇ. ئۇلار قاپىيىگە سېلىنغان سىياسىي سوز ـ ئىبارىلەردىن، ئابستراكت ئۇقۇملار ـ دىن ئويدۇرۇلۇپ چىقىرىلغان ساختا تۇرمۇش كارتىنىلىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شېئىر دېمەك ـ ئىنسان قەلبىنىڭ ھايىجانلىق سوقۇشى، ئوتلۇق تىنىغىنىڭ يارقىن ئىپادىسى، جۇشقۇن ھېس ـ ھايىجاننىڭ دۇردانىسى دېمەكتۇر.

ئوسمان ئىسمائىل.
(داۋامى بار).

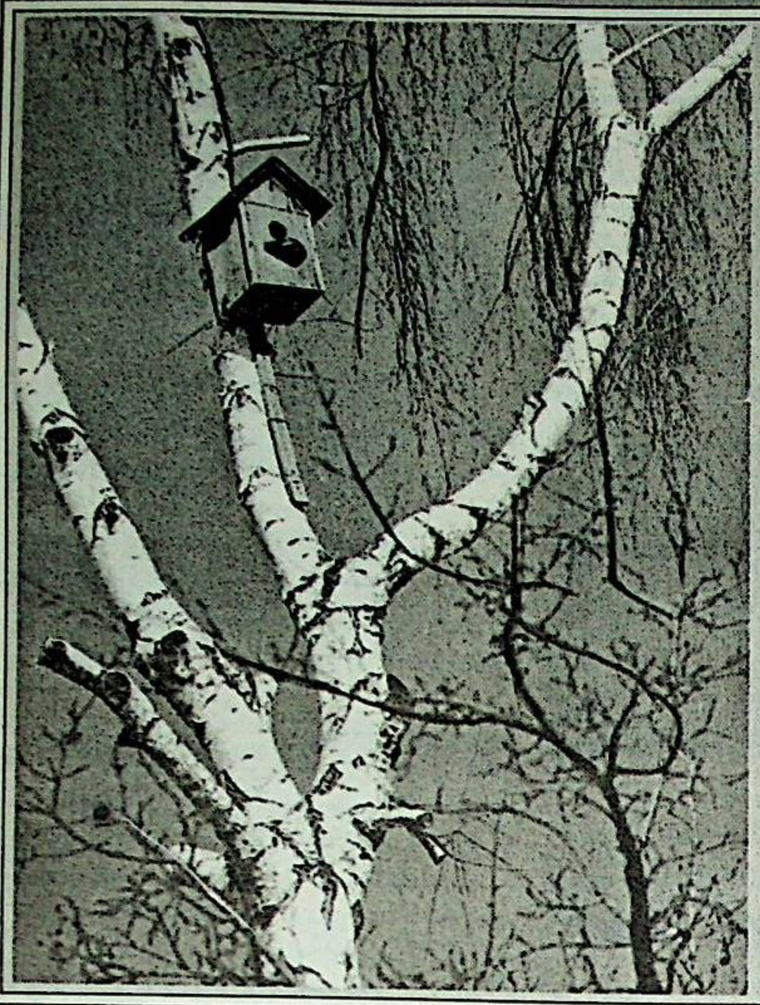

خۇش تەبەسسۇم كۈنى

نەۋرۇز بايرىمىدىن ئىبارەت خۇش تەبەسسۇم كۈننى خوشال ـ خورام، خاترجەم تەنتەنە قىلىشىمىزنى نەسىپ قىلغان ئۇلۇق ئاللاغا ھەمدۇ ـ سانالار بولسۇن.

بىزگە مەلۇمكى، نەۋرۇز بايرىمى ئاللاتانالا ياراتقان تەبىەت ئوزى بەخشەندە قىلغان ئۇمۇم خەلق بايرىمىدۇر. بۇ نەۋرۇز بايرىمى ھىچ قانداق سياسىي، ئىجتىمائىي خاراكتېرغا مەنسۇپ ئەمەس. يەنى: ئىلگىرى ۋە ياكى كېيىنكى دەۋىرلەردە ئوتكەن قايسىبىر پادىشا ۋە ياكى بىرەر تارىخىي شەخس، بىرەر پارتىيە تەرىپىدىن مەلۇم بىر ئىشنى خاتىرىلەش مەۋقەسىدىن بەلگۈلەنگەن بايرام بولماستىن، پەقەتلا ئاللا ياراتقان تەبىەتنىڭ يارالمىشى خۇسۇسىيىتى ئاتا قىلغان بايرامدۇر.

نەۋرۇزنىڭ باشقا بايراملارغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ ـ ئىنسان بىلەن تەبىەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن ۋۇجۇتقا كەلگەن. نەۋرۇز دېگەن سوزنىڭ ئوزى يېڭى ژىلنىڭ باشلىنىشى دېگەن مەنانى بىلدۈرىدۇ. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، نەۋرۇز بايرىمى خەلقىمىز ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرى نىشانلىنىپ كەلگەنلىگى مەلۇم.

ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيە خەلىقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارالغاندىن كېيىن نەۋرۇز بايرىمىنى نىشانلاش تېخىمۇ قىزغىن تۇس ئېلىپ، مەزمۇنى تولۇقلۇنۇپ، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن كىشىلەرنى ھالاللىققا، ئىناقلىققا، دوستلۇققا، ۋەتەنپەرۋەرلىككە دەۋەت قىلىش بىلەن، ئاتا ـ ئانا، قوم ـ قېرىنداشلارنى ھورمەتلەش، ۋاپات بولغانلارغا ئاتاپ دۇئا تەكبىر، سەدىقە ـ ئېھسان قىلىش قاتارلىق ياخشى ئەنئەنىلەر بىلەن تېخىمۇ بېيىتىلىدۇ. ھجرىيە كالېندارى بويىچە ژىل بېشى قىلىپ بەلگۈلەنگەن نەۋرۇز كۈنى كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تەڭشەلگەن، باراۋەرلەشكەن كۈندۈر. پۈتۈن تەبىەتتە يېڭىلىق، يەنى قاراڭغۇ قىش كېتىپ باھار كېلىپ، دېخانلار ھەركەتلىنىپ تېرىلغۇ ئىشلىرىغا تەييارلىق كورسە، شەھەرلەردە ئۇمۇمخەلىق سەپەرۋەر بولۇپ تازىلىق ئىشلىرىنى ئوۋۇج ئالدۇرىدۇ.

قىسقىسى نەۋرۇز بارلىق مەۋجۇدات، ئىنسانلار ئۈچۈن يېڭى ژىل ـ يېڭى بەخت ـ سائادەت ئېلىپ كەلگۈچى بايرامدۇر. نەۋرۇز بايرىمىڭلار قۇتلۇق بولسۇن ئەزىز قېرىنداشلار!

ئابباس قارى ھاجىم قاسموۋ.
ئالمۇتا شەھىرى.

● ھەج سەپىرىدىكى پاراڭلار

شارجادىكى پەلەستىنلىك ساقچى قىز

چىڭقى چۈشتە ھەج ئومىكىمىزدىكىلەر چۈشكەن ئائېروپلان شارجا ئائېرودرومىغا قوندى. بۇ چاغدا ھاۋا ناھايىتى ئىسسىق بولۇپ، تېمپېراتۇرا 40 گرادۇس ئەتراپىدا ئىدى. ئائېروپلان باشلىغى ئومەك مەسئۇلى بىلەن ماڭا:

ـ ھەج تاۋاپ قىلغۇچىلارغا ئېيتىپ قويۇڭلار، ئائېروپلاننغا ماي قاچىلاش ۋە كۈتكۈچىلەرنى ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن بۇ يەردە بىر سائەت توختايمىز، ـ دېدى.

مەن ئائېروپلان باشلىغىنىڭ بۇيرۇغىغا ئاساسەن، ھەج تاۋاپ قىلغۇچىلارنى ئائېرودرومنىڭ كۈتۈش زالىغا باشلاپ كىردىم. ئۇلار ئەندىلا ئورۇندۇقلاردا ئولتۇرۇشىغا 60 ياشلاردىكى بىر بوۋاي ئالدىمغا كېلىپ:

ـ ئوغلۇم، بۇ يەردىن بىراقلا جىددىكە بارىمىزمۇ؟ ـ دېدى.

ـ ھەئە، جىددىكە بېرىپلا ئاندىن مەككىگە كىرىمىز، ـ دېدىم بوۋايغا جاۋابەن.

ـ ئوغلۇم، بىز مۇشۇ يەردە غۇسلى تاھارەت ئېلىپ ئېھرامغا كىرىۋالساق تولىمۇ ئوبدان بولاتتى. ھەممىمىز دېگۈدەك ياشىنىپ قالغان ئادەملەر بولغاندىكىن جىددىگە بارغاندا ئېھرامغا كىرىمىز دەپ ئالدىراپ قالارمىزمىكىن دەيمىنا، ـ دېدى بوۋاي.

مەن زالدىكى كۈتكۈچىدىن:

ـ ئەپەندىم، بۇ يەردە مەسچىت بارمىكىن؟ ـ دەپ سوردىم.

ـ ئائېرودرومنىڭ ئاۋۋۇ تەرىپىدىغۇ بىر مەسچىت بار، لېكىن ئۇنىڭغا يولۇۋچى مېھمانلارنى باشلاشقا بولمايدۇ، چۈنكى سىلەرنىڭ پائالىيەت دائىرەڭلار پەقەت مۇشۇ كۈتۈش زالى ئىچىدىلا بولىدۇ. ياخشىسى، بۇنى ئاۋۋۇ قوغداش ئىشخانىسىدىكى ساقچىدىن سوراپ بېقىڭ، ـ دېدى كۈتكۈچى ئەدەپ بىلەن:

مەن ئۇنىڭغا رەھمەت ئېيتىپ دەرھال قوغداش ئىشخانىسىغا كىردىم.

ئىشخانىدا 23 ياشلار ئەتراپىدىكى، ئېگىز بويلۇق، قاڭشالىق، بودۇر چاچ، سۇپ سۈزۈككىنە كەلگەن، نازۇك تېنىگە ساقچى فورمىسى تولىمۇ ياراشقان بىر قىز ئولتۇراتتى.

مەن ئىشىكتىن كىرىپلا:

ـ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ـ دېدىم قولۇمنى كوكسۇمگە ئېلىپ، ئۇمۇ ئورنىدىن دەس تۇرۇپ:

ـ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، مەرھابا. قېنى ئولتۇرۇڭ، ـ دېدى تولىمۇ ئەدەپ بىلەن مەنمۇ:

ـ رەھمەت خېنىم، ـ دەپ تەۋازۇ بىلەن يوسۇن بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن:

ـ كەچۈرۈڭ خېنىم، سىزنى بىر ئاز ئاۋارە قىلىدىغان بولدۇم. مەن جۇڭگودىن كەلگەن ـ... دېيىشىمگىلا ئۇ قاقاخلاپ كولۇپ كەتتى. كۈلكىسى مېنى ناھايىتى ئوڭايسىزلاندۇردى.

ئۇ بىر ھازا كۈلگەندىن كېيىن:

ـ چاقچاق قىلماڭ، ئەپەندى، سىز ئەدە جۇڭگو ـ لۇق؟ ـ دېدى كېيىمگە ئىشەنمەي.

ـ مەن راستىنلا جۇڭگولۇق ـ... دېيىشىمگە ئۇ سوزۇمنى بولۇپ:

ـ مەن كىنو كورۇشكە تولىمۇ ئامراق. بولۇپمۇ جۇڭگونىڭ چامباشچىلىق فىلىملىرىنى تولا كوريمەن. شۇڭا، جۇڭگولۇقلارنىڭ چىراي ـ شەكلى بىلەن بوي ـ تۇرقى ماڭا بەش قولدەك ئايان. سىز گېرمانىيەلىك تۇرۇپ قەستەن ئوزىڭىزنى جۇڭگولۇق دەۋاتىسىز. تولا چاقچاق قىلماي، ئىشخانامغا نېمە ئىش بىلەن كىرگەنلىگىڭىزنى دەڭ، ـ دېدى.

مەن دەرھال پاسپورتۇمنى چىقىرىپ ئۇنىڭغا ئۇزاتتىم. ئۇ، پاسپورتۇمنى قولىغا ئېلىپ بىر ماڭا، بىر پاسپورتۇمغا سىنچىلاپ قاراپ بىر ھازا تۇرغاندىن كېيىن:

ـ ئەپەندىم، بۇ، يالغان پاسپورت ئەمەستۇ؟ ئەگەر شۇنداق بولىدىغان بولسا، ئوزىڭىزگە بىر مۇنچە ئاۋارىچىلىق تېپىۋالمىسىز جۇمۇ؟ ـ دېدى جىددىي تەلەپپۇزدا.

ـ خېنىم، راستىنلا بۇ مېنىڭ پاسپورتۇم، تېخى ھەج تاۋاپ قىلغىلى جۇڭگودىن كەلگەن يۈز نەچچە ئادەممۇ مەن بىلەن بىللە، ـ دېدىم.

ساقچى قىز مەن بىلەن بىرگە ئائېروپلان كۈتۈش زالىغا چىقتى ۋە ھەج ئومىكىمىزدىكىلەرگە بىر ـ بىرلەپ كوز ژۈگەرتكەندىن كېيىن:

ـ سىلەر 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدا ياۋروپادىن جۇڭگوغا بېرىپ قالغان كوچمەن ئەمەستۇرسىلەر؟ ـ دېدى ماڭا ئەجەپسىنىپ.

ـ ياق، خېنىم. بىز ئۇيغۇر، جۇڭگودا 56 مىللەت بار، بىز شۇ مىللەتلەرنىڭ بىرى، ـ دېدىم.

ئۇ:

ـ ئۇيگۇر، ئۇيگۇر ـ.... دەپ بىر قانچە قېتىم تەكرارلىغاندىن كېيىن ـ ھە، ئەندى ئېسىمگە كەلدى، كاشگارى ئۇيگۇر، شۇنداقمۇ؟ ـ دەپ كۈلۈمسىرەپ دەرھال ئۈچىسىدىكى گىرىپ كوفتىسىنى كورسەتتى، ـ مەن بۇنى ئىككى ئاي ئىلگىرى ئىستامبولغا ساياھەتكە بارغاندا بىر دۇكاندىن ئالغاندىم. شۇ چاغدا دۇكاندار: «خېنىم، ئىپەك رەخت، گىرىپ كوفتا لازىم بولسا يەنە دۇكىنىمغا قەدەم تەشرىپ قىلغايسىز» دەپ نام ـ ئەمەل ۋىزىتكىسىنى بەرگەندى. ئوقۇپ باقسام، بىر نېمە ئۇيگۇر كاشگارى، دەپ يېزىلغانكەن. مەن ئۇنىڭغا ئىسىمگىز بەك غەلىتە ئىكەن دېسەم ئۇ، ماڭا: «ئالدىدىكى ئىسىم، كەينىدىكى ئۇيگۇر دېگەن مىللەت تەۋەلىگىم، كاشگارى دېگەن يۇرتۇمنىڭ نامى. مەن جۇڭگونىڭ كاشگارى دېگەن يېرىدىن. ئىستانبولغا كەلگىلى ئون ژىل بولدى» دېگەندى. شۇ كىشىمۇ سىزگە ئوخشاش ئەسلى جۇڭگودىن كەلگەنكەن ـ دە، ئەندى بىلدىم. كەچۈرۈڭ، نېمە ئىش بىلەن مېنى ئىزدىگەندىكىز؟ ـ دەپ سورىدى.

ـ خېنىم، بىز جۇڭگو شىنجاڭ ھەج ئومىكىدىن، ھەج تاۋاپ قىلغىلى سەئۇدى ئەرەبىستانىغا ماڭغانلىدۇق. ئاڭلىساق، ئائېرودرومنىڭ ئاۋۋۇ تەرىپىدە مەسجىت بار، دەيدۇ. ئۇ يەردە غۇسلى تاھارەت ئېلىپ ئېھرامغا كىرىۋالغاچ پېشىن نامىزىنى ئوقۇۋالىلى دېگەن، ئاممۇ بىزنى ئائېروپلان كۈتۈش زالىدىن باشقا ھىچ قانداق يەرگە چىقىشقا بولمايدۇ، دېدى. شۇڭا، مەسجىتكە كىرىشكە ئىجازەت سوراپ ئالدىڭىزغا كىرگەندىم، ـ دېدىم ئەدەپ بىلەن.

ئۇ تولىمۇ قىزغىنلىق بىلەن:

ـ بولىدۇ، بولىدۇ، ئەلۋەتتە بولىدۇ. سىلەر ئۇلۇق ھەج سەپىرىگە مېڭىپسىلەر ئەمەسمۇ؟ كىمكى ھەج سەپىرىدىكى كىشىگە يارىدەم قىلسا ئاللا ئۇنىڭغا ساۋاب ئاتا قىلىدۇ، ـ دېدى ـ دە، ھەج تاۋاپ قىلغۇچىلارنى باشلاپ بېرىپ ھاممام ۋە مەسجىتنى كورسەتتىم قويدى.

مەن ھاممامغا كىرىش نوۋىتىم كەلگۈچە ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلاشتىم:

ـ خېنىم، سىز قايسى ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇغان؟

ـ لىۋان چەت ئەل تىلى ئىنىستىتۇتىدا ئىنگلىز تىلى ئوگەنگەنمەن، ـ دېدى ئۇ كۈلۈپ تۇرۇپ.

ـ سىز ئەرەپ بىرلەشمە خەلىپىلىگىدەك بايۋەن ـ ماتارىيى قالتىس تەرەققىي قىلغان دولەتنىڭ پۇخراسى تۇرۇپ، نېمە سەۋەبتىن ئىنگلىز تىلىنى لەۋاندا ئوقۇپ قالدىڭىز، خېنىم، ـ دەپ سوردىم ئاسماقچىلاپ.

ئۇ ماڭا بىر قاراپ قويۇپ:

ـ كەچۈرۈڭ، ئەپەندىم، مەن بۇ يەرلىك ئەمەس، پەلەستىنلىك. بەش ژىل بۇرۇن دادام، ئاپام، ئىككى ئىنىم بىلەن بۇ دولەتكە كوچمەن بولۇپ كەلگەنمىز. دادام بىلەن ئاپام ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ. ئىنىلىرىم ئوقۇيدۇ. ئىككى ئاكام بار ئىدى، ئۇلارنىڭ بىرى ۋەتەننى ئازات قىلىش يولىدا ئالدىنقى سەپتە شېھىت بولدى. ئاللا ئۇنىڭغا جەننەت ئاتا قىلغاي، ـ دېدى ـ دە، كوزىگە لىقىدە ياش ئالدى ۋە سوزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ـ يەنە بىر ئاكام ئۇرۇشتا يارلىنىپ بىر قولى ۋە بىر پۇتىدىن ئايرىلغان، ھازىر لىۋاندىكى مەيىپ جەگچىلەر لاگېرىدا. بىزنىڭ ئائىلىمىز مانا مۇشۇنداق ۋەيرانچىلىقتا، ياق، بىزنىڭ ئائىلىمىزلا ئەمەس، بەلكى ئۇرغۇن پەلەستىن خەلقى ھەر قايسى ئەرەپ دولەتلىرىدە مۇساپىر بولۇپ ژۇرمەكتە، ـ دېدى ـ دە، يانچۇغىدىن «مارلبورو» مارکىلىق تاماكىدىن بىر تال چىقىرىپ «تاس» قىلىپ تۇتاشتۇرۇپ، ھەسرەت بىلەن شوراشقا باشلىدى.

مەن ئاردىكى سۈكۈتنى بۇزۇپ:

ـ خېنىم، سىز ھەجگە بارغانمۇ؟ ـ دەپ سوردىم.

ئۇ، ئۇلۇق ـ كىچىك بىر تىنىپ قويۇپ ئاستاغىنە:

ـ ياق، بارمىغان. نېمىشكە دەمسىز؟ ئىسلام ئەھكاملىرىدا تۇۋەندىكى ئالتە شەرتنى ھازىرلىغان ئادەم يەنى، بىرىنچى، مۇسۇلمان كىشى، ئىككىنچى، بالاغەتكە يەتكەن كىشى، ئۈچىنچى، ئەقلى ـ ھوشى جايىدا كىشى؛ تورتىنچى، تېنى ساغلام كىشى؛ بەشىنچى، ئىختىسادىي قۇدرىتى يەتكەن كىشى؛ ئالتىنچى. ئازات ـ ئەركىن كىشى ھەج تاۋاپ قىلىدۇ ـ رۇس بولىدۇ، دېيىلىدۇ، شۇنداقمۇ، ئەپەندىم؟ ـ دېدى ئۇ مەنىلىك قىلىپ.

ـ شۇنداق، ـ دەپ ئۇنىڭ پىكرىنى تەستىقلىدىم مەن.

ـ مەندە ھازىر ئالتە شەرتنىڭ بەشى ھازىرلاندى. لېكىن ئالتىنچى شەرت تېخى ھازىرلانمىدى. چۈنكى، ۋەتىنىم پەلەستىن تېخى ئازات بولمىدى. ئاممۇ شۇنداق ئىشەنچىمىز كاملىكى، بىزنىڭمۇ ئوز ئەركىنلىگىمىزنى قولىمىزغا ئېلىپ، ھۇر بولىدىغان كۈنلىرىمىزگە ناز قالدى. ئىنشائاللا، شۇ چاغدا ئوز بايرىغىمىزنى كوتۇرۇپ ھەجگە بارسام دۇرۇس بولارمىكىن دەپ ئويلايمەن، ـ دېدى ئۇ تاماكىسىدىن يەنە بىر تال ئېلىپ چەككەچ.

شۇ چاغدا پېشىن نامىزىغا ئەزان چىقتى. مەن ئۇنىڭغا:

ـ كەچۈرۈڭ، خېنىم، ـ دېدىم ـ دە، تاھارەت ئېلىش ئۈچۈن ھاممامغا كىرىپ كەتتىم.

بىز ئاندىن تۇغما ھالەتتە ئېھرامغا كىرىپ مەسجىتتە پېشىن نامىزىنى ئوقۇپ چىقتۇق. ئاڭغىچە بۇ يەردىن ئايرىلىش ۋاقتىمىزمۇ توشتى. مەن ساقچى قىزغا ھەج تاۋاپ قىلغۇچىلارنىڭ رەھمىتىنى ئېيتىپ قويغاچ خوشلىشىپ چىقىش ئۈچۈن ئىشخانىسىغا كىرسەم، ئۇ ناماز ئوقۇۋاتقان ئىكەن. مەن سىرتتا بىر ئاز ساقلاپ تۇردۇم.

ئۇ نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ ئىشخانىسىدىن چىقتى. مەن ئۇنىڭغا ۋىزىتكامنى بېرىپ:

ـ سىزگە كوپ رەھمەت، خېنىم. ئاۋارە قىلىپ قويدۇق. ناۋادا جۇڭگوغا بېرىپ قالسىڭىز مۇشۇ ۋىزىتكامدىكى ئادرېس بويىچە مېنى ئىزدەڭ. خىزمەتىڭىزدە بولىمەن، ـ دېدىم. ئۇ خۇشاللىق بىلەن نام ـ ئەمەل ۋىزىتكامنى قولىغا ئېلىپ رەھمەت ئېيتتى ۋە قولۇمنى چىڭ سىقىپ تۇرۇپ:

خەيىر ـ خوش، ئامان بولۇڭ، سەپىرىڭلارغا ئاق يول تىلەيمەن. ھەرەمگە بارغاندا پەلەستىن جەگچىلىرىگە ئاللادىن نۇسرەت تىلەپ قويغايسىز. ئاللاتالا ئالا ئېگەم ھەجىڭىزنى قوبۇل قىلغاي، ـ دېدى ـ دە، يېنىدىكى تاپانچىسىنى تۇتقىنچە ئىشخانىسىغا كىرىپ كەتتى.

(ھاجى قۇتلۇق قادىرنىڭ «بار ئېكەنمەن يادىڭدا» ناملىق كىتاۋىدىن ئېلىندى).

باش مۇھەررىر ي. ئازاماتوۋ.

پېكى ھايات

ئالمۇتا، 480044
ئىپەك يولى كوچىسى 50 بىنا، 8 ـ قەۋەت، 813 ـ خانە

كېزىتنى تەسىس قىلغۇچى ـ جاۋاپكەرلىكى چەكلەنگەن «ۋىسال» شىركىتى.
تىراژى 1500 زاكاز 9698

تېلىفون: 59 ـ 84 ـ 73

«Йени хаят» (Новая жизнь) индекс 65359, республиканская общественно-политическая газета, регистрационное свидетельство №603 -- Г. Выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 17 марта 1999 г.

كېزىتىمىز سەھىپىلىرىدە بېسىلغان ماقالىلار مۇئەللىپلىرىنىڭ مەۋقەسى تەھىرىراتىمىزنىڭ مەۋقەسى بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. تەھىرىراتتىن ماتېريالار قايتۇرىلمايدۇ ۋە جاۋاپ بېرىلمەيدۇ.